

સુકાચેલું ફૂલ

મૂળ લેખક :
પુરુષોત્તમ ય. દેશપાંડે,
એમ. એ.

અનુવાદક :
મગનલાલ નાયક

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક

૨૩૧૧૬

કિંમત ૦.૧૦૦.

ગ્રંથનામ

મુઝાચીંડું કૂલ

વર્ગિક

૩૩૫૫:૨

સુઠાયેલું ફૂલ

(શ્રી. પુરુષોત્તમ ય. દેશપાંડેના
સફલેલેં ફૂલ ને। અનુવાદ.)

અનુવાદક :

મગનલાલ નાયક.

આવૃત્તિ પહેલી

નંબર ૫૦૦

સંવત ૧૯૬૭

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાત ગ્રંથોદ્ધાર-સંગ્રહ
૨૩૫૧૬

૦-૧૦-૮

મુદ્રક : ઇન્દરલાલ મૂ. વીમાવાળા
દેશબંધુ પ્રેસ, ડેળાંપીઠ, મુરત.

પ્રકાશક : મગનલાલ મ. નાયક
માહુંગા પ્રિમિયર સ્કૂલ,
માહુંગા, મુંબઈ ૧૬.

અનુવાદ અર્પણ

ઘેલુ,
તારા નિર્લેજ ઓદાર્યને.
મજનમામા.

અંબુ ક. વશીને

અંબુલાઈ,

‘વીર ગર્જના’નો પેલો અંક તમારા હાથમાં અકસ્માત આવ્યો અને ‘સુકલેલે’ ફૂલ’નો અનુવાદ મારો છે એ તમે જાણ્યું, ત્યાર પછી અનુવાદ અને એના પ્રકાશનને માટે તમે જે કંઈક કર્યું એનો ઉલ્લેખ કરું એ તમને ન ગમે. વળી એ ઉલ્લેખ કરવા જાઉં તો અનુવાદને મારા નામે ચઢાવ્યાનો સંતોષ પણ જતો કરવો પડે.

મને અનુવાદ કરવાનું કેમ મૂઝવું એ પ્રશ્ન પર્ણકુટીના ત્રણ વર્ષના સહવાસ પછી તમારે પૂછવાનો રહ્યો નથી. જેને સારું એ અનુવાદ આરંભાયો હતો તેના હાથમાં હજીય એ ગયો નથી. આજે એ અનુવાદ પુસ્તક રૂપે બહાર પડે છે ત્યારે પૂછી લઉં છું. તમે ય ‘સુકલેલે’ ફૂલ’નો અનુવાદ કરવાનું મન કર્યું હતું, શા માટે ?

અનુવાદ પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થશે એવી મારી ગણતરી ન નોતી, એટલે એમાં અપૂર્ણતાઓ રહી જ ગણી લઉં છું. છતાંય મૂળની થોડીધણી વિશિષ્ટતા ય જળવાઈ રહી હોય તો આવી ક્ષતિઓ માટે બળવાનું ન રહે.

શ્રી. ઇશ્વરલાલ વીમાવાળાએ પુસ્તકપ્રકાશન માટે જહેમત ઉઠાવી છે, ને તેની અનેક ઉપાધિઓમાંથી એકની ય મને જાણ થવા દીધી નથી. એ માટે મારે એમનો આભાર માનવો રહ્યો. મારા આભાર-રક્તમાં પૂર્તિ કરવાનું પણ તમને જ સોંપું છું.

ધનેરી
મરહૂ પૂર્ણિમા, ૬૭ }

મગનના વંદન.

છટકી શકવાને અભાવે

શ્રી નાયકે એ બોલ કે 'હું' કહું છું' એવું કાંઈ વિદ્વાન્મયુ આત્મપાંડિત્ય દાખવવાને બદલે મને પત્ર લખી એવી રીતે સંડોવ્યો છે, કે આમાંથી હું છટી શકું એમ નથી. 'ઉપકાર'નો બદલો વાળવાની આ નવીન રીત ગણાય. છટકી શકવાને અભાવે હું શ્રી શ્રીકાંત દલાલની શિખામણ માની, ખૂબ હુંકી પ્રસ્તાવના લખીશ; જેથી મને એ વેર લેવાનો સંતોષ થાય.

'સૂકલેલે' ફુલ ના મૂળ લેખક શ્રી પુરષોત્તમ દેશપાંડે મહારાષ્ટ્રના જાણીતા નવલકથા-લેખક છે. એમની પહેલી ક્રાંતિકારી નવલકથા 'વંધનાચ્યા પલીકહે'એ મહારાષ્ટ્રીય સમાજમાં ખળભળાટ મચાવ્યો હતો. ત્યાર પછી એમણે ઘણી નવલકથાઓ લખી છે. પણ એમની કૃતિઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ પદ તો 'સૂકલેલે' ફુલ-ને જ મળ્યું છે.

આધુનિક મરાઠી લેખકોમાંના પ્રો. વા. મ. જોશી, પ્રિ. પ્ર. કે. અત્રે, શ્રી વિ. સ. ખાંડેકર, પ્રો. ફડકે ને શ્રી ય. ગો. જોશી ગુજરાતને સુપરિચિત છે. પણ એમનાં ભાષાંતરોમાંનાં ઘણાં મૂળનું સૌંદર્ય જાળવી શક્યાં નથી. શ્રી દેશપાંડેના આ પહેલા જ પુસ્તકનો અનુવાદ ગુજરાતીમાં થાય છે. અને મૂળ ને અનુવાદ બન્ને વાંચ્યા પછી જરાએ સંકેત વિના હું કહી શકું એમ છું કે આ ભાષાંતરમાં

મૂળની બધીજ ખૂબીઓ સાંજોપાગ ઊતરી છે.

‘સુકાયણુ’ ફૂલ’ એક લાંબી નવલિકા છે, એટલે એમાં પાત્રો ઓછાં છે. ને તેમાં યે લેખકે ડૉ. દિવાકર અને કૃષ્ણાનાં પાત્રોને જ વિકસાવ્યાં છે; કારણ કે આ બન્ને પાત્રો જ આ કથાનાં સૂત્રધારો છે. ખરી રીતે તો આમાં બે કથાનકો અભિન્ન રીતે સંકળાયાં છે. ડૉ. દિવાકરનું પૂર્વજીવન ને કૃષ્ણાની આત્મકથા. આ બન્ને કથાનકોની રચના એવી સુરેખ છે કે એમાં કયાંય ભિન્નતા આવતી નથી અને વાર્તાનો પ્રવાહ સળંગ વહે છે. આખી નવલિકા આત્મવૃત્તાંત રૂપે કહેવાયલી હોવાથી એમાં નાણુક ભાવનાઓ અને સૂક્ષ્મ મનોવિકારો દર્શાવવાને પૂરતો અવકાશ મળ્યો છે. કૃષ્ણાની આત્મકથા મનોવિશ્લેષણાત્મક છે; જ્યારે ડૉ. દિવાકરની પૂર્વકથામાં આવતી કાલ્પના એક અગત્યના પ્રશ્નને છેડવામાં આવ્યો છે. ગરીબ છતાં સ્વાભિમાની ને કર્તવ્યદક્ષ ડૉ. દિવાકરની પત્ની સામાજિક કાર્યકર્તા છે. એ પોતાને સામાજિક નીતિનો આદર્શ ગણે છે. એની સમાજસેવાનો પ્રવૃત્તિઓ એને પ્રેમાળ પત્ની ને આદર્શ ગૃહિણી થતી અટકાવે છે. પત્નીસ્નેહના ભૂખ્યા ડૉ. દિવાકર પર નસી કમળાબાઇને મમત્વ પ્રગટે છે ને પછી તો બનતું આવ્યું છે એમ બને છે. શકુંતલા ડૉક્ટરને છાડી જાય છે. એને પોતાની નીતિમત્તા માટે એટલો બધો ગર્વ છે કે એ દિવાકરનું કાંઈ પણ સાંભળવા તૈયાર નથી.

એ જતાં ડૉ. દિવાકર પોતે કહે છે તેમ જીવી જ રીતે સ્થિત-પ્રજ્ઞ બન્યો; ને એણે સારાસારનો વિચાર છોડ્યો. બીજી બાજુ જીવન મરણ પ્રત્યે એકસરખી ઉદાસીન કૃષ્ણા માંદગીને બિછાને પડી છે. એને જીવનમાં જરાએ રસ નથી. કેશવ સાથે નકકી થએલ એનું વાજ્ઞાન પણ એને પ્રકુશિત બનાવતું નથી. કારણ કે

કેશવ માટે એને માન છે પણ સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે જે વિશેષ સ્નેહ-
કર્ષણ હોવું જોઈએ તે નથી. કેશવ સર્વગુણસંપન્ન ન હોત,
એનામાં માનવસહજ કંઈક દુર્બળતા હોત તો એની આ ઉણપ
પૂરી કાઢવા કૃષ્ણા જરૂર ઉત્કંઠિત બની એના તરફ ખેંચાઈ હોત.
એના જીવનમાં દિવાકરનો પ્રવેશ થતાં જ એના જીવનપટના ઝાંખા
રંગોએ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. દિવાકરના જીવનનો કાયડો
ઉકેલવા એ આતુર બની. એને લાગ્યું કે કોઈકના જીવનની અકારી
અપૂર્ણતા પોતે મિટાવી શકે તેમ છે. એને ખાતરી થઈ કે
કોઈના ઉપવનના ઝેરી સર્પો પોતાના પ્રવેશથી દૂર થશે. અને
એમજ બન્યું. ડા. દિવાકરના વેરાન ઉપવનમાં પોતાને પ્રવેશ
મળ્યો હતો તે ‘સુકાયલા ફૂલે’ કૃષ્ણાને જાણાવ્યું. કૃષ્ણાને જાણે
ધ્રુવ તારણો સાંપડ્યો. પણ એ બંને ત્યારે કેટલાં વેળાં? માઈસો દૂર,
પોતપોતાના કામમાં મગ્ન. કારણ? કારણ કંઈ નહિ. કદાચ
જેને લીધે દિવાકરના ઉદ્યાનમાં ઝેરી સર્પો પ્રવેશ્યા હતા તે સમાજ
રચના. અને આમાં કોઈને કશું નુકશાન થયું હોય તો તેયે સમાજને;
પણ તે એને શી રીતે સમજાય?

સુકાયલું ફૂલ આ વાર્તામાં એક પ્રતીક છે. દિવાકર અને
કૃષ્ણાના સર્વ નાણુક ભાવબંધનો તે મનોવ્યાપારનાં સૂત્રો એમાં
સંતાયાં છે. પ્રત્યેક વાંચકને યોગ્ય લાગે તે અર્થ આ પ્રતીકનો કરે.

શ્રી નાયકના એક પ્રશ્નનો મારે જવાબ આપવો રહ્યો.
‘મને આ પુસ્તક શા માટે ગમ્યું?’ કૃષ્ણાની હુંક મળતાં જ
દિવાકરમાં થતા પરિવર્તને મને આકર્ષ્યો હતો. મને એ બંને
પાત્રો પ્રત્યે સ્વાભાવિક જ મમતા થઈ હતી. દરેક મનુષ્ય પોતાના
જીવનમાં કોઈ રસ લેનારું વાંચે જ છે. આપણામાં કોઈ એક વ્યક્તિને
યે શ્રદ્ધા છે એવી કલ્પના એ મનુષ્યનો જીવનપલટો કરવા

શક્તિમાન થાય છે. Beauty અને Beast ની પુરાણી દંતકથા જુદે જુદે રૂપે સમાજમાં પ્રત્યક્ષ થતી જ રહી છે. આવી હુંફ વડેજ મનુષ્ય અશક્યને પણ શક્ય કરી બતાવે છે. અને આવી હુંફના અભાવે અતિ વિરલ શક્તિ પણ નિર્માળ બની અકાળે નાશ પામે છે. સમાજમાં આજે અનેક દિવાલરો છે અને એ સંખ્યા વધતી જવાનાં ચિન્હો આજે તો દેખાય છે. દરેક દિવાલરને જે કૃષ્ણા સાંપડતી હોત તો જગત કેટલું ચે વધારે સુંદર અને મધુર બન્યું હોત !

સાથે જ એક બીજો પ્રશ્ન વિચારવાનો રહે છે. સુશિક્ષિત તરણોના દાંપત્યનો પ્રશ્ન વિકટ બનતો જાય છે. સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની અધિક્યરી ભાવનાઓએ ગૃહજીવનની મધુરતાનો નાશ કર્યો છે. અને સ્ત્રી સ્વતંત્ર બનતાં ચ ગૃહજીવન તો પાંગળું જ રહે છે. જે સ્ત્રી ઘરને રઝળાવી સમાજ સેવા કરવા જાય તે સમાજનું શું ભલું કરી શકે? પતિના જીવનને સળગાવનાર સમાજની ભઠ્ઠીને શી રીતે દારી શકે? પત્નીના સ્નેહની હુંફને અભાવેજ સ્વચ્છંદી બનેલા અનેક દિવાલરો આજે સમાજમાં છે. એમની વધતી જતી સંખ્યા સમાજને ભયપ્રદ છે. પણ આ ક્રાયડો તો સમાજશાસ્ત્રીઓએ ઉકેલવો રહ્યો.

મને લાગે છે કે શ્રી નાયકે આ અનુવાદથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક અગત્યનો ઉમેરો કર્યો છે.

અંબુ ક. વરો

ਸੁ ਕਾ ਧ ਲੁੰ
ਕੁ ਲ

સુકાયલું કુલ

૧

એ અરસામાં હું વધારે માંદી હતી, અને હું વધારે દ-
હાડા નહિ કાઢું એવું સર્વને લાગતું. કોણ જાણે કેમ
મને એકલીને જ હું મરીશ એવું લાગતું ન હતું. આનો અર્થ
એ નહિ કે જીવવા માટે હું ખૂબ આતુર હતી. જીવન મરણ
વિષે હું સંપૂર્ણ ઉદાસીન હતી. જીવવાની તીવ્ર ઇચ્છા ન હતી.
તેથી જ રીતે મરવાની પણ તીવ્ર ઇચ્છા ન હતી.

મારી આ ઉદાસીન વૃત્તિથી મને પોતાને જ ખૂબ આશ્ચર્ય
થતું. જગતની દૃષ્ટિએ-અને તે વેળા જગતથી નિરાળા એવી
દૃષ્ટિ જ મને નહિ હતી-અધું મનગમતું મળવા છતાં પણ મા-
રામાં રહેલી આ ઉદાસીનતાનું મને મોઢું આશ્ચર્ય થતું. મારે

બદલે કોઈ બીજી સમજી છોકરી હોત તો આ માંદગીનો અંત ક્યારે આવે અને પોતે પોતાનો સુખી સંસાર સંભાળી લે, એવું એને ક્યારનું થઈ ગયું હોત.

મારા વિધવા થયા પછી માઈ ફરી વાર સગપણ થયું હતું; અને એ થયું હતું એવે કેકાણે કે કોઈ નવોદાને પણ મારી ઇર્ષ્યા આવે. બધામાં આશ્ચર્યજનક તો એ હતું કે લોકનિંદાથી ડરનારાં તદ્દન જૂના મતનાં મારાં માબાપે મારાં પુનર્લગ્નને સંમતિ આપી હતી. એક વાત્સલ્યપ્રેમ માટે એમણે કેટલું કયું ! આ કરેલું સાર્થક થાય અને મારા ભાવિ પતિને નાની વયમાં જ નિરાશાનો આઘાત ન લાગે માટે હું જીવું તો ઘણું સાઈ એવુંયે મને કોઈ કોઈ વાર થતું. પણ વળી મન ઉદાસ થઈ જતું અને જીવવા લલચાવતી સુખમય કલ્પનાઓ ઉદાસીનતામાં શમી જતી.

વૃત્તિ આટલી ઉદાસીન હતી તો પણ હું મરીશ એવું મને બિલકુલ જ લાગતું નહિ. માતૃપિતાના પ્રેમ સાથે કે ભાવિ સંસારની સુખમય કલ્પનાઓ સાથે આને કોઈ જ સંબંધ ન હતો. અને મને જે નવાઈ જેવું લાગતું તે આ જ. મારા લેવાઈ ગયેલા શરીર તરફ જોતાં, મારાં બા આપુ અને મારા ભાવિ પતિ આંખમાં પાણી આણી હું થેડા જ દિવસની મહેમાન હોઉં એવું સૂચવતાં, ત્યારે હું તેમને સાફસાફ કહી દેતી કે,

“હું મરવાની નથી. ગમે તેમ થશે તો ય હું તદ્દન સાજી થઈ જવાની છું.”

મારા શબ્દોથી તેમને ખુબ આશ્ચર્ય થતું. છતાં થોડું સમાધાન પણ થતું. પણ મારા બોલવાનો તેઓ જુદો જ અર્થ કરે છે એ મારા ધ્યાનમાં આવતું ત્યારે મને ખૂબ જ લાગી આવતું.

૨

મારા ભાવિ પતિ કેશવલાલ મને ખૂબ ગમતા. પિતૃપક્ષે તે મારા દરના સગા હતા. એટલે તેની અને મારી ઝોળાખાણુ છેક નાનપણથી જ થઈ હતી. અમે સાથે રમેલાં, હસેલાં અને રડેલાં. કેટલીય વાર અમે ઝઘડ્યાં હઈશું, કેટલીય વાર એક થયાં હઈશું. ધરનાં બધાં અમારી મસ્કરી કરતાં, ત્યારે અમારા હસવા રડવામાં કે ઝઘડવામાં કંઈ જુદો જ આનંદ ભળતો.

કેશવ પહેલેથી જ સાલસ, નિષ્કપટી અને પ્રેમાળ હતો. એનામાં દોષ દેવા જેવું કંઈ પણ હોય એવું મને યાદ નથી. એના અને મારા સ્વભાવમાં જાણુવા જેવો ફરક હતો તે આટલોઃ બીજી છોકરીઓને મુકાબલે હું જરા તોફાની હતી, સામાન્ય છોકરાઓની સરખામણીમાં એ ખૂબ જ શાંત હતો. કોઈ કોઈ વાર તો એના મૂંગાપણાનો મને કંટાળો આવતો. પણ એનો સ્વભાવ જ એવો હતો કે એ કંટાળાને કાયમી અવકાશ જ મળી શક્યો નહિ.

વાસ્તવિક રીતે મારું પહેલું લગ્ન કેશવ જોડે જ થતું જોઈતું હતું. પણ આટલા નજદીકના સંબંધીઓમાં થતું લગ્ન વડીલોને ઠીક લાગ્યું ન હોય તેથી અથવા અમારી બન્નેની મા વચ્ચે કોઈ નાની શી બાબતમાં ઝઘડો પડ્યો તેથી અમારું લગ્ન થતું અટક્યું.

તે વખતે આનું મને દુઃખ પણ થયું નહોતું. લગ્નની મહત્તા સમજવા જેટલી બુદ્ધિ પણ ત્યારે મારામાં ન હતી. લગ્ન પછી થોડા જ વખતમાં આવેલું વૈધવ્ય પણ મને એવડી વિપત્તિ

જેવું લાગ્યું ન હતું. પણ હું મોટી થતી ગઈ તેમ તેમ વૈધ-
વ્યની વિષમતાનું મને જાન થવા માંડ્યું. આ જાનથી કોઈક
વાર હૃદય ભરાઈ આવતું અને મનમાં થતું,

“કેશવ જોડે જ મારું લગ્ન થયું હોત તો ?...”

હું મારાં માઆપનું એકનું એક સંતાન હતી. એટલે મારા
વૈધવ્યથી તો એમના ઉપર દુઃખનો ફુંગર જ તૂટી પડ્યો. પહેલાં
પહેલાં તો માથી મારા તરફ ઉંચી આંખે જોવાતું પણ નહિ.
મારું કુંકુમ વિહોણું કપાળ જોતાં જ એનું માથું નીચું ઢળી
જતું અને આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગતાં. બાપુથી
પણ કોઈ વાર મારા તરફ જોવાઈ જતું તો એ ગદ્-
ગદિત જોવા થઈ જતા અને આખો દિવસ એમના ચહેરા
પર ગ્લાનિ છવાયેલી રહેતી.

વૈધવ્ય આવી ભયંકર બાબત છે એનું જાન આ બંનેને
જોઈને મને થયું. આડોશીપાડોશીએ અને બીજાંએ આ જાન
તીવ્ર બનાવ્યું અને આ જાન ક્યાંય સુધી મારા હૃદયનું શલ્ય
બની રહ્યું.

જગતનો મને અનુભવ થતો ગયો તેમ હું એકાંતપ્રિય
થતી ગઈ. મારો વખત બરમાં જ વ્યતીત થવા લાગ્યો. લખ-
વા વાંચવા જેટલું જ્ઞાન મેળવી મેં મહાભારત, રામાયણ, ભા-

ગવત વગેરે ધર્મગ્રંથો વાંચવા માંડ્યા. આ અને આપુને ઠીક આનંદ થયો. વાંચનમાં કંઈક શંકા ઉઠતી અથવા ક્યારેક કંઈ સમજાતું નહિ, ત્યારે તે વિષે હું આપુને પૂછતી. આપુ મારી શંકાઓનું નિવારણ કરતા અને એમ કરતાં કેટલીય અવનવી આખતોની સમજ પણ આપતા. આમ મારા ભાંગ્યાતૂટ્યા જ્ઞાનમાં વધારો થવા માંડ્યો.

અમારી આ નાની નાની ચર્ચાઓનું પરિણામ એ આવ્યું કે એક દિવસ ચર્ચા પૂરી થતાં મારી પીઠ થાગડી મને શાખાશી આપતાં આપુજી બોલ્યા,

“બસ કૃણા, હવે હું તને ખૂબ ભણાવીશ.”

એ દિવસ મારા જીવનપલટાની શરૂઆતનો.

દિવસે તો આપુજીને ઓપીસમાં જવું પડતું. એટલે તેમણે મારે માટે એક વયોવૃદ્ધ માસ્તર રાખ્યા. તો પણ તેઓ સવાર-સાંજ પ્રશ્નો પૂછી મને થકવી નાંખતા, અને મારા જ્ઞાનભંડારમાં વધારો ક્યે જતા. એમના કલ્પનાતીત ઉત્સાહે અને માસ્તરની મહેનતે હું ત્રણ ચાર વર્ષમાં મેટ્રીકની પરીક્ષામાં બેસી શકી. માઆપને ગર્વ લેવાનું થાય એવી રીતે મેં એ પરીક્ષા પાસ પણ કરી દીધી.

એ દિવસે આપુને મેં જેટલા આનંદિત બોલ્યા એટલા આનંદિત એમને મેં ક્યારેય બોલ્યા ન હતા. પરીક્ષાના પરિણામનો તાર હાથમાં પડતાં તો એમણે કેટલીય ધમાલ મચાવી મૂકી ! જે કાઈ આવે તેમની સામે તાર ધરે અને પોતાની દીકરીનાં વખાણ કરવા મંડી પડે. આપુના જેટલો જ આનંદ માસ્તરને પણ થયો. પણ આપુજીએ એમના ઉપર પ્રશંસાનો એવો ઝડી-માર વરસાબ્યો કે એ બિચારાને તો પોતાનો આનંદ

વ્યક્ત કરવાનું પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું.

બીજે દિવસે સત્યનારાયણની કથા ઠરી. બાપુજીને તો ‘શું કરું અને શું રહેવા દઉં’ એવું થઈ ગયું હતું. એ દિવસે તો એ-મણે ઓપીસે જવાનું પણ બંધ રાખ્યું. કથા સંપૂર્ણ ઠાઠમાઠથી થવાની હતી. તેમાં ઘણાં લોકો આવવાનાં હતાં, એટલે બાપુ તો અપોરથી જ ધમાલમાં હતી. બાપુજી નોકરોને હુકમો દીધે જ જતા હતા. સંધ્યાના સુમારે બાપુએ પૂજાની સામગ્રી તૈયાર કરી નાંખી. કોણ જાણે, બાપુ વચમાં જ અટકી; બાપુ ત્યાંજ ઉભા હતા; બાપુ બોલી—

“દીકરીનું નસીબ સીધું હોત તો તેને આજે સન્નેડે જ પૂજા કરવા બેસાડી હોત.”

વાદળછાયા પૂર્ણચંદ્ર જેવું બાપુજીનું મોં થઈ ગયું. તે એકદમ બહાર ચાલી ગયા. થોડી જ વારમાં એમનો અવાજ મારે કાને આવ્યો. મને આશ્ચર્ય થયું.

“કૃષ્ણા, ઓ કૃષ્ણા ! જોયું આ ?” કહેતા એ અંદર આવ્યા. અને તરતનો જ આવેલો એક તાર મારા હાથમાં મૂક્યો.

“Heartiest Congratulation—Keshav.”

“હાર્દિક અભિનંદન—કેશવ”

કેશવના તારે વળી વાતાવરણ બદલ્યું. બાપુ શબ્દોએ જીવાયેલું ગ્લાનિનું વાદળ વિખરાઈ ગયું.

૪

કેશવનો તાર વાંચતાં મારા મનમાં કંઈક જુદી જ તરંગ-માળા ઉઠી. મારા લગ્ન પછી મેં કેશવને જોયો ન હતો. મારા મનોહર બાલ્યનો અંત આવ્યો હતો. આજે ફરીથી એકાએક એનાં સ્મરણ જાગવા લાગ્યાં: ‘કેશવને મારે વિષે શું લાગતું હશે? મને મેટ્રીક પાસ થયેલી જોઈને એને સાચે જ આનંદ થયો હશે? એ હવે કેવડો થઈ ગયો હશે? કેવો લાગતો હશે? એ તદ્દન જ બદલાઈ ગયો હશે?.....’ વગેરે પ્રશ્નો મનમાં તોફાન મચાવવા લાગ્યા.

ખીજે જ દિવસે કેશવ આવ્યો. સર્વને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું.

“કૃષ્ણા.”

“હા.”

“ગરીબ કેશવની ઝોળખાણુ તો પડે છે ને?” જવાબની આતુરતાપૂર્વક રાહ જોતો એ બેઠો. મેં એના તરફ આંખ માંડી અને એનું માથું નીચું ઢબ્યું.

એ જ. એજ નાનપણનો નિષ્કપટી કેશવ! એ જરા પણ બદલાયો ન હતો. ક્ષણભર મેં સંતોષ અનુભવ્યો. પણ...પણ વળી કંઈક જોટું લાગવા માંડ્યું. કેશવ થોડો પણ બદલાયો હોત!

કેશવ, કેશવ, તું આવો જ રહ્યો?

: શિક્ષણક્ષેત્રમાં કોઈક મોખરે પહોંચવાની મારામાં મહત્વાકાંક્ષા જાગી હતી. મારે આગળ લાલુવાનું તો ઠયું જ હતું. પરંતુ ક્યો અભ્યાસક્રમ લેવો એ હજી નક્કી થયું ન હતું. કેશવ આવતાં એનો પણ નિકાલ થઈ ગયો. એ વખતે કેશવ મેડીકલ કોલેજમાં હતો. સ્ત્રીવૈજ્ઞની આપણા દેશમાં કેટલી જરૂર છે, વિવાહિત જીવન વિષે ગાઢ અજ્ઞાન પ્રવર્તતું હોવાથી આપણા દેશને કેટલું ભયંકર નુકસાન વેડતું પડે છે, મારા સરખી હોશિ યાર સ્ત્રીઓ એ અજ્ઞાન દૂર કરવામાં સારું જીવન ખરચે તો સમાજ ઉપર કેટલો ઉપકાર થાય...વગેરે બાબતોનું મહત્ત્વ એણે એવું મુદાસર સમજાવી દીધું કે આ લાંબી ચર્ચા પૂરી થાય તે પહેલાં જ બાપુજીએ મને મેડીકલ કોલેજમાં મોકલવાનો નિર્ણય કરી લીધો. મારે તો શિક્ષણક્ષેત્રમાં મોખરે પહોંચવાની મહત્વાકાંક્ષા સંતોષવી હતી. અભ્યાસક્રમની પસંદગીની મેં ચિંતા જ કરી ન હતી.

કોલેજનાં પહેલાં બે વર્ષ એટલા પ્રચંડ ઉત્સાહમાં ગયાં કે હું ક્યાં જઈ રહી છું એનું મને જ જ્ઞાન રહ્યું નહિ. વિધવાના વિષમ જીવનનું આવું સુખદ રૂપાન્તર થશે એવો ખ્યાલ મને સ્વપ્નામાં પણ આવ્યો ન હતો. કદાચ મારા પ્રચંડ ઉત્સાહનું કારણ પણ એજ હોય.

પણ આ અવસ્થા લાંબું જીવવા સરજાઈ ન હતી. અતિ-શય મહેનતને લીધે અથવા પ્રતિકૂળ હવાપાણીને લીધે હું કોઈ કોઈ વાર માંદી પડવા લાગી. તાવથી શરૂઆત થઈ અને પછી

પેટનો દુઃખાવો શરૂ થયો. પહેલાં તો મેં કાઢને આની જાણ જ થવા દીધી નહિ. કારણ કે બાપુજીને આની જાણ થાય તો થોડો વખત પણ મારો અભ્યાસ બંધ રાખવા કહે એવી મને બીક હતી. પણ પછી તો એ દુઃખ ઢાંકી રાખવાનું કે છુપાવવાનું પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. કોઈ કોઈ વાર તો આઠ આઠ દિવસ પથારીમાં તરફડતા પડી રહેવું પડતું. આવે વખતે કેશવ મારી કેવી ચાકરી કરતો ! તે તાબે જ એમ. બી. બી. એસ. થયો હતો. કંઈક વિશેષ અભ્યાસ કરવા તે મુબઈમાં જ રહેતો હતો. એની કાળજીભરી ચાકરીથી જ હું મુબઈમાં રહી શકી. વરે કાઢને ન જાણવા દેવાનું અમે નક્કી કર્યું હતું. પણ મારા હઠીલા દર્દે કેશવની પ્રેમભરી સુશ્રૂષાને પણ દાદ દીધી નહિ. એ તો એક સરખું વધતું જ ગયું.

૬

પેટનો દુઃખાવો ઓછો થયો હતો. મને જરા ઠીક લાગવા માંડ્યું હતું. ઓશીકાને અઢેલી હું પલંગ પર બેઠી હતી. કેશવ શેક કરવા પાણી ગરમ કરતો હતો. તેની મૂક, નિરપેક્ષ, પ્રેમલ અને સાચા દિલની સેવાનો ખ્યાલ આવતાં મારી આંખ આંસુ-બીની થઈ ગઈ. તેણે મારા હાથમાં શેકની કાથળી મૂકી ત્યારે હું રડતી હતી.

“કેશવ, હવે તો હું ઘરે જ જાઉં, એવું મને થયાં કરે છે. હમણાં મને જરા ઠીક લાગે છે એ ખરું, પણ આ રોગ ક્યારે ઉથલો ખાય એ કહેવાય નહિ. એટલે ઘરેજ જઈ પડવું ઠીક. કદાચ હવાફેર થતાં હું સાવ સાજી પણ થઈ જાઉં. હજી પણ તને કેટલો ત્રાસ આપ્યા કરે?”

કેશવ કંઈ જ બોલ્યો નહિ. એની આંખમાં પાણી આવી ગયાં.

“કેશવ, તારો ઉપકાર હું કેમે કરી ભૂલવાની નથી. હું એનો બદલો કેમ વાળી શકું?”

કેશવની આંખમાં આંસુ વહેવા લાગ્યાં. થોડી વાર રહી એ બોલ્યો—

“મારા ઉપકારના ભાર નીચેથી તારે સાચે જ નીકળવું છે? તો તેનો એકજ ઉપાય છે.”

“અને તે?”

“હું સર્વસ્વ તારો છું, એવું તને કોઈ કાળે પણ લાગવા માંડશે ત્યારે મારા ઉપકારનો બદલો વાળવાનું તારે નહિ રહે.”

“એટલે !.....” મેં આશ્ચર્યચકિત થઈ પૂછ્યું.

કેશવ કંઈ જ બોલ્યો નહિ. અને બોલવાનું કંઈ કારણ પણ રહ્યું ન હતું? ભાંવા સમજવા માટે જ શબ્દોની યોજના હોય છે. પણ એ સમજના પછી શબ્દોની જરૂર પણ શી?

આ પછી થોડા જ દિવસમાં અમારું લગ્ન કરવાનું ઠર્યું. કેશવ તો ભોળપણની મૂર્તિ જ હતો. તેને નિરાશ કરવા મારી

હિંમત જ ચાલતી નહિ.

હું જલદી સાજી થઈ જાઉં તે માટે એણે મારો વિયોગ સહન કરવાનું કબૂલ્યું. મુંબઈ છોડી હું ઘરે આવી.

કેશવે અમારી લગ્નની ઈચ્છાની જાણ આગળથી જ આપુજીને પત્ર દ્વારા કરી હતી. શરૂઆતમાં તો હું પુનર્વિવાહ કરે એ કલ્પના જ એમને વિચિત્ર લાગતી. મેં જાતે થઈને મારા લગ્નની વાત ક્યારેય પણ કાઢી ન હતી જા અને આપુજી ક્યારેક વાતો કાઢતાં, ત્યારે હું તેમને સાફ સાફ કહી દેતી કે, “તમે નાહક તમારા મનને શું કામ સંતાપો છો ? મેં જાતે જ તો વૈધવ્ય સ્વીકારી લીધું છે. માફ ફરી વાર લગ્ન થાય એવું મેં ક્યારેય ઈચ્છ્યું નથી સ્વપ્નમાં પણ મેં એવી આશા કરી નથી, એટલે લગ્ન થવું જ જોઈએ એવો મારો મૂળે જ આગ્રહ નથી. કંઈ પણ કલેશ સિવાય સહજ જ લગ્ન થઈ શકતું હોય તો હું લગ્ન કરીશ. તમને દુઃખી કરીને હું લગ્ન કરું એ બનવાનું નથી. તમે આ વિષયમાં નિશ્ચિંત રહેશો. તમે ના પાડશો તેની નિરાશામાં હું ખૂબી મરીશ એવી કલ્પના સુદ્ધાં કરશો નહિ. હું માફ સાફ જીવન આનંદથી લોકસેવા અને અભ્યાસમાં વીતાડીશ.”

વિરોધને લીધે ઘણી વાર વાત નાહક વધી પડે છે. લગ્ન વિષે મારી બાબતે બંડવૃત્તિ, હઠ, આગ્રહ અને વધારે પડતી ઉત્સુકતા સુદ્ધાં ન જણાતાં મારાં વડીલની સ્થિતિ વિચિત્ર થઈ. મારામાં એપરવાઈ જોઈને અથવા તો ગમે તેમ, પણ એમણે મારા લગ્નને માટે ધાર્યા કરતાં વહેલી સંમતિ આપી.

ઘરે આવ્યા પછી મહિનો દોઢ મહિનો મારી પ્રકૃતિમાં સારો સુધારો થતો રહ્યો. ‘લગ્ન ઠ્યાં’ એનું પરિણામ એવું એવું કહી કોઈ કોઈ મને ચીડવવા લાગ્યાં. મને પણ એમનું કહ્યું થોડું થોડું સાચું લાગવા માંડ્યું. પરંતુ દૈવ મનુષ્ય કલ્પ-

નાથી ઉલટી જ દિશાએ ગતિ કરે છે. મારી માંદગીએ ઉથલો ખાધો. પણ એમાં દૈવને દોષ દેવાનો શો અર્થ ? વડીલોને ખાતર, કંઈ નહિ તો છેવટ કેશવને ખાતર પણ જલદી અને તદ્દન સાબળ થઈ જવાની મને ઘણી જ તાલાવેલી લાગી હતી ! અને એ માટે મેં પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા ! ડોક્ટરોએ અને ખુદ કેશવે પણ કેટલું ય કરવાનું અને કેટલું ન કરવાનું કહ્યું હતું. છતાં મેં એમાંનું કંઈ પણ કરી બતાવ્યું હતું ? મેં એના કહેવા તરફ પણ દુલર્ષ કર્યું ન હતું ? સારા થવાનો નિશ્ચય અને તે માટેનો સાચો પ્રયત્ન જ હું કરી શકી નહિ. આનો અર્થ એટલો જ નહિ કે હું આ સઘળા તરફ જાણીખૂઝીને બેદરકાર રહેતી. ન કરવા કહેલી વાત મેં જાણી જોઈને કરી ન હતી અને ખાસ ભારપૂર્વક જણાવેલી વસ્તુ કરવામાં હું જાણીજોઈને બેદરકાર બની ન હતી. દુલર્ષ થઈ જતું તો તે અજાણ્યે જ. અને બધું થઈ ગયા પછી જ એનું મને ભાન થતું. આ બાબતમાં હું લાચાર હતી. માંદગીએ ઉથલો ખાધો તે માટે દૈવને દોષ દેવા કરતાં મારી આ વૃત્તિને જ દોષ દઉં એ જ ઠીક. કેટલી ય વાર મારી આ વૃત્તિ મને અકબાવતી. હું મારી જાત ઉપર ચિડાતી. પણ...

પણ વળી શું ?

કોઈ વાર આ વૃત્તિનું કારણ કેશવને પૂછી લેવાનું મન થતું. પરંતુ કોણ જાણે કેમ પણ કેશવને પૂછી જોવાની એ ઈચ્છા મનમાં તે મનમાં શમી જતી. કેશવને પૂછું અને એને ખોટું લાગી જાય તો ? આવી બીકનું કારણ મને પણ કોઈએ પૂછ્યું હોત તો હું તે કહી શકી ન હોત. મારી વૃત્તિનો અને કેશવની પ્રીતિનો કદાચ મેળ ન ખાતો હોય એવી શંકા કોઈક વાર ઉઠતી. અને તેથી જ કેશવને આ વિષે પૂછવાનું મન થતું નહિ.

૮

મારી માંદગી વધતી ચાલી એટલે કેશવને મુંબઈ જોડી ગામ આવવું પડ્યું. મારી માંદગીથી એ હતાશ થઈ ગયો હતો. કારણ કે અનેક ઉપાય કરવા છતાં સાજા થવાનાં ચિહ્નો જણાતાં ન હતાં. કેશવ જાતે ડૉક્ટર હતો, વળી તે ઉપરાંત કેટલાય નામાંકિત ડૉક્ટરો પાસે એણે મારા રોગની પરીક્ષા કરાવી હતી. પણ મારા રોગે કાંઈને દાદ દીધી નહિ. વૈદક-શાસ્ત્ર—અને તે સાથે સર્વ આધુનિક શાસ્ત્રો—ઉપરનો તેનો વિશ્વાસ હીટી ગયો. હવે તેણે અશાસ્ત્રીય ઉપાયો કરી જોવાની છૂટ આપી. જે કોઈ કહે તે ઉપાય અજમાવી જોવાની શરૂઆત થઈ. આટલું કર્યા છતાં મારી પ્રકૃતિમાં જોઈએ તેવો સુધારો થયો નહિ.

મારી પ્રકૃતિ બાબતમાં બા, બાપુજી અને કેશવની જેટલી નિરાશા વધતી જતી તેટલી મારી આશા વધતી જતી હતી. હું જીવવાની જ નથી એ કદુ સત્યની એમને ખાતરી થઈ, ત્યારથી મારી આશાનું દૃઢ વિશ્વાસમાં રૂપાન્તર થવા માંડ્યું. હું મારા વિશ્વાસની એમને વાત કરતી ત્યારે એમના મોં ઉપર ચિહ્નમણું સ્મિત જવાઈ રહેતું. દીવો જુઝાતાં પહેલાં ઝળકે છે; મારો વિશ્વાસ એમને એવો જ લાગતો.

દીવો ઝળકતો હતો. પરંતુ જુઝાવા માટે નહિ, સર્વને પ્રકાશ દેવા માટે.

—પણ તે એ વખતે જ શા માટે ?

એક દિવસ મારા માસ્તર મારે ત્યાં આવ્યા.

“કેશવલાલ, તમારા બધા ડોક્ટરોએ તો આની માંદગી આગળ હાથ ધોઈ નાંખ્યા. હવે હું કહું એ માણસની દવા આપી જેવામાં કંઈ વાંધો ખરો?”

“એ માણસ કોણ?”

“એ માણસ પણ છે તો ડોક્ટર જ. અહીંનોજ છે. તમે એને વિષે વાતો સાંભળી પણ હશે; ન પણ સાંભળી હોય. આવડા મોટા ગામમાં એક છેડાની વાત ખીજે છેડે પહોંચે જ એવું કંઈ નથી. છે તો ડોક્ટર જ. પણ...”

“પણ શું? સીધી વાત તો કરશો ને? હવે તો ગમે તે ઉપાય કરી જેવા હું તૈયાર છું.”

“ગમે તે ઉપાય એટલે હું કંઈ ધંતરમંતર કરવાનું કહેતો નથી. તમારા જેવો જ એ પણ એક ડોક્ટર જ છે, મુંઝધથી જ પાસ થઈ આવ્યો છે. તમારા કરતાં બે ચાર વર્ષ પહેલાં પાસ થઈ નીકળ્યો હશે. પણ હોંશિયાર માણસ! મારા આટલા જીવનમાં મેં પુખ્તળ વૈદ્ય ડોક્ટર જેવા છે, પણ આના જેવો હોંશિયાર માણસ આજ સુધી મારા જેવામાં આવ્યો નથી. આટલું તો હું ખાતરીપૂર્વક કહી શકું છું.”

“કોણ છે એ માણસ એ તો કહેશો ને? અને એ વાત આજ સુધી શું કામ છૂપાવી રાખી?”

“તમારા મોટા મોટા ડોક્ટરો ઉપાય અજમાવતા હોય ત્યાં એનું નામ જણાવું તો હું ગાંડો જ ગણાઉં ને? એટલે જ હું

બોલેલો નહિ. પણ હવે નામ જણાવવામાં કંઈ હરકત નથી. હું એને વિષે આટલી ખાતરીથી બોલું છું એનું પણ કારણ છે. છેક પોર સુધી હું મારી ધરવાણીની આશા મૂકી બેઠો હતો. મારા પ્રમાણમાં મેં ખૂબ ઉપાય કરી જોયા હતા. પણ છેવટે એક પડોશીએ આ માણસનું નામ કહ્યું. અને શું કહું, ચમત્કારની વાત ! એ બિચારી ચમત્નાં આરણ્ય ઠોકી પાછી આવી છે, એવી શંકા પણ આજે કાઢતે ભાગ્યે જ આવે.”

“અરે, એનું નામ કહેશો કે ખાલી એનાં વખાણ જ કર્યે જશો ?”

“નામ કહેવામાં સાચે જ થોડો વાંધો છે.”

“એટલે ?”

“આટલા ગુણી માણસનું નામ કહેતાં અચકાવું પડે છે એ જ દુઃખની વાત છે ! અનેકની ચમચાતનાને કાયમની શાંત કરી દેવાનું જેના હાથમાં સામર્થ્ય છે, તે આટલો.....”

“તે આટલો શું ? બોલો તો ખરા. અટક્યા શું કામ ? તમે તો જાણે નાટક માંડ્યું.”

“અરે ભાઈ, નાટક તો હીક છે. નાટકમાં પણ આવી વિચિત્ર ઘટના જોવા ન મળે. આપણાં નાટકોમાં તો ડાહ્યો એટલે ડાહ્યો અને દુષ્ટ એટલે દુષ્ટ, એવો ‘બે દુ ચાર’નો સરળ હિસાબ હોય. દુષ્ટ માણસના હાથે ખરાબ કામ થાય એમાં નવાઈ પણ શી ? પણ જે સ્વભાવે આટલો ભલો, આટલો સદ્ગુણી, તે આટલી અબોગતિમાં દૂબે એજ મોટું દુર્ભાગ્ય.”

“માસ્તર, આજે તમે રંગમાં આવી ગયા એ. ક્ષણેક્ષણે ઉત્સુકતા વધારી દઈ, ધીરજ ખૂટે તોય આખી સમસ્યાનો ઉકેલ આણે નહિ એવી ભૂમિકાવાળી તદ્દન આધુનિક નવલકથાના

પ્લોટ જેવું તમે તો માંડ્યું ! હું તો ક્યારનો તમારી પાસેથી એનું નામ જાણવા માગું છું અને તમે તો તમારા એ માણસના ગુણદોષનું વર્ણન કરી માત્ર ઉત્સુકતા જ વધાર્યે જાઓ છો.”

“એ તો હું ભૂલી જ ગયો. હવે કહું કે એ માણસનું નામ ?”

“તમારી નવલકથા પૂરી થવા આવી હોય તો.”

“કરો મશ્કરી ! બાપી નવલકથાની ખરી સરખાત જ હવે પછી થશે.”

“તે કેમ ?”

“એનું નામ જાણીને તમે શું પામવાનાં હતાં ? એ માણસની પ્રત્યક્ષ ઝોળખાણુ થયા પછી જ તમે કહો છો એ પ્રમાણે એના વિષે ક્ષણે ક્ષણે તમારી ઉત્સુકતા વધતી જવાની, અને એ સમસ્યાનો ઉકેલ તમને ટવનબર પણ મળવાનો નહિ.”

આ સંભાષણુ ત્યારે તો સહજ જ હતું. પણ કોઈ કોઈ વાર આવા સહજ વાર્તાલાપો પણ ગૂઢ તત્વોથી ભરેલા હોય છે એનું જ્ઞાન મને થોડા જ દિવસમાં થયું.

૧૦

આખરે માસ્તરે એનું નામ કહ્યું. એનું નામ હતું ડોક્ટર દિવાકર. કેશવ મેડીકલ કોલેજમાં ગયો ત્યારે એણે એ નામ સાંભળેલું. કારણ કે ત્યારે ડોક્ટર દિવાકર હોશિયાર વિદ્યાર્થી તરીકે સર્વત્ર જાણીતો હતો. અને એ વર્ષે એ પરીક્ષામાં પણ પહેલા આવ્યો હતો. કેશવની અને એની પ્રત્યક્ષ ઓળખાણ થઈ ન હતી. કારણ કે પાસ થતાં વારજ ધંધાર્થે એને મુંઝઈ છોડવું પડેલું. પણ કેશવની આ વાત સાથે માસ્તરની આપેલી માહિતી મેળ ખાતી ન હતી. કેશવે દિવાકર વિરૂદ્ધ એક પણ શબ્દ સાંભળ્યો ન હતો. ઉલટું હોશિયાર, સુસંસ્કૃત અને સુશીલ વિદ્યાર્થી તરોકેનીજ એની ખ્યાતિ એણે સાંભળી હતી.

ડો. દિવાકર વિષે આવી પરસ્પર વિરોધી વાતોથી તેના વિષે મારા મનમાં કુતૂહલ જાગ્યું. કોઈ મનોરમ નવલકથાનું છેવટ જાણવા માટે જેવી તાલાવેલી લાગી રહે છે તેવીજ તાલાવેલી ડોક્ટરનું જીવન જાણવા મારા મનમાં જાગી. તેનું જીવન અટપટી વિલક્ષણતાઓથી ભરપૂર પડ્યું હશે એવું મને લાગવા માંડ્યું. અને તેથીજ એ ઉકેલવાની મારામાં તીવ્ર ઈચ્છા જાગી. આ ઈચ્છા કંઈક વિચિત્ર તો હતીજ. સામયિકોમાં કેવળ મનોરંજનાર્થે આવેલા ઉખાણાઓ કે કોયડાઓ ઉકેલવામાં આપણે જેવાં રચી પચી જઈએ છીએ, તેવુંજ મારું મન ડોક્ટરનું જીવન ઉકેલવામાં ગુંથાયું. સામયિકોમાંના કોયડાઓ મેં ક્યારે પણ ઉકેલ્યા ન હતા, એટલુંજ નહિ, પણ એ છોડવામાં વખત બગાડનારાઓ ઉપર મને ચીડ ચડતી. નિરર્થક વાતોમાં વખત અને બુદ્ધિનો

દુર્વ્યય કરનારા લોકોનું શુંનું શું કરી નાંખું, એવું મને થતું.

પરંતુ દિવાકરના જીવનનો કોયડો ઉકેલવા માફં મન કેમ ઊછળતું હતું? મનેજ એનું આશ્ચર્ય થયું. માનવજીવનનો કોયડો આવા વિચિત્ર સ્વરૂપે મારી સમક્ષ પહેલાં ક્યારેય આવ્યો ન હતો. માસ્તરે કહ્યું તેમ મારે મન માનવજીવન 'એ હુ ચાર'ના હિસાબ સરખું સરળ હતું. આ કલ્પનાને આજ સુધી એક જ અપવાદ હતો, અને તે મારો પોતાનો વિલક્ષણ સ્વભાવ. જીવનના પહેલા સાદા હિસાબમાં એને ક્યાંય પણ સ્થાન ન હતું. એમાં રહેલી વિસંગતિઓ મને ભયંકર લાગતી, અને તેથીજ હું એના લાંબા વિચારો કરતી નહિ. છતાં એનું ભાન ક્યારેક ક્યારેક સાલતું. મા સરળ, બાપુ સરળ, માસ્તર સરળ, કેશવ સરળ-આ સઘળાં સરળ અને સદ્ગુણી માણસોના સહવાસમાં જીવતાં, જીવન વિષેની મારી કલ્પના આવી સરળ હોય એમાં નવાઈ પણ શી? નવાઈ આટલીજ: બાકીનું બધું સરળ, પણ મારો સ્વભાવ...એ ગમે તે હોય, મારી વિસંગત વૃત્તિ ગમે તેવો અટપટો કોયડો હોય તો પણ એ ઉકેલવા મારા મનમાં કદીય ઉત્સુકતા જાગી ન હતી અને એ ઉકેલવાનું મને કદી પણ મન થયું ન હતું. આજીવનની સરળતામાં ભેળવી દઈ મારી વિસંગતતાઓ નિર્મૂળ કરવા તરફજ માફં વલણ રહેતું. ક્યારેક એનું ભાન જાગી ઉઠતું અને હું છળી ઉઠતી. અને એથીજ કે કેમ, પણ મારા જીવનનો કોયડો ઉકેલવાની ઉપાધિમાં હું પડી જ નહિ. પણ દિવાકરના જીવનનો ઉકેલ શોધવામાં મનને લગાડવામાં મને કંઈ પણ વાંધો જણાયો નહિ. કારણ કે એમાં મારે પોતાને કંઈ જ લેવાદેવા ન હતા.

૧૧

ડોક્ટર દિવાકર મને તપાસી ગયો. માસ્તરની ઠઠ્ઠા કરતાં, મોટેથી હસતાં એ મારા ઓરડામાં આવ્યો. એના હસવામાં મેં શુષ્કતા અને બેદરકારી જોયાં. મને એનું હસવું ભયાનક લાગ્યું. એનું હસવું કાને પડતાં જ હું ચમકી. પણ મારા પલંગ પર દષ્ટિ પડતાં જ એનું મોં એકદમ ગંભીર થઈ ગયું.

તદ્દન ધીમે ધીમે, પગલાંનો પણ અવાજ ન થાય એવી ખખ-રદરીપૂર્વક એ મારા પલંગ પાસે આવ્યો. એણે મને એક વાર તો નખશીખ જોઈ જ લીધી-એની દષ્ટિમાં વિલક્ષણ ચમક હતી-પછી એણે મારા પલંગની આજુબાજુ પડેલી વસ્તુઓનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી લીધું. આખા ઓરડામાં એક નજર ફેરવી લીધી અને મારા પલંગ પાસે પડેલી ખુરશીમાં ધીમેથી બેઠો.

મારો હાથ લઈ તે નાડી તપાસવા લાગ્યો.

ખીજન ડોક્ટરોની માફક ઘડિયાળ કાઠી માત્ર ધનકારા જ ન ગણતાં એણે પારિકાષ્ઠી કોઈ દેશી વૈદ્યની અદાથી મારી નાડ તપાસી. નલિકાયંત્રની મદદથી હૃદય, પીઠ વગેરે ભાગો પણ તપાસ્યા મને તે વખતે મારી અશક્તતા બદલ ખૂબ શરમ આવી. શરીરના ખીજન ભાગો પણ ખૂબ કાળજીપૂર્વક અને પારિકાષ્ઠી તપાસ્યા. તપાસતાં એની ભ્રમરો વિચારભારે વબેલી રહેતી, કપાળ પર કરચલી પડી રહેતી. વચમાં વચમાં ભ્રમરો વધારે વાંકી થતી અને કપાળની કરચલી વધારે જાંડી થતી અને તે એવી વેધક દષ્ટિએ જોઈ રહેતો કે જાણે શરીરના

અપારત્વને ભેદી શરીરના આંતર ભાગોનું નિરીક્ષણ કરતો હોય ને ? એવી એ દષ્ટિ થઈ રહેતી. જાણે આંતર ભાગોની રચના સમન્વય ગઈ હોય તેમ એના ચહેરા પરની તીવ્રતા ઓછી થઈ અને મુખ ઉપર સમાધાનની સૌમ્યતા ખીલવા લાગી. મને તપાસતી વખતે એણે પોતાનું લક્ષ મીજે જવા દીધું નહિ. જાણે જગતનું અસ્તિત્વજ એ ભૂલી ગયો હોય ને ! વધારે શું કહું ? એણે મારા તરફ પણ જોયું ન હતું. એટલી તન્મયતાથી તપાસ ચલાવી હતી. હું મનુષ્યપ્રાણીનો હાડમાંસનો સજીવ દેહ માત્ર હોઉં એટલું જ એને મારું ભાન હશે. ખીણું કંઈ જ નહિ.

એ સાચો કલાકાર હતો.

ચિત્રકારને મન જેમ રંગ, પીંછી, કાગળ કે કાપડ હોય, તેમ એને મન અનેક અવયવયુક્ત મનુષ્યદેહ હતો. રંગ અને પીંછીની સહાયથી ચિત્રકાર જેવી જોઈએ તેવી સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરે છે તેવી જ રીતે ઔષધની અને શસ્ત્રની સહાયથી માનવીદેહનું જોઈએ તેવું સારું નરસું સ્વરૂપ કરી બતાવવાનું સામર્થ્ય એનામાં છે એવું મને લાગ્યું.

ચિત્રકારને ચિત્ર કાઢતાં પીંછીનું, કાગળનું કે કાપડનું જેટલું ભાન રહે તેટલું જ ભાન એને મારા વિષે હતું. રોગી તરફ આવી અવિવશ વૃત્તિ મેં કોઈ પણ વૈદ્ય કે ડોક્ટરમાં જોઈ ન હતી. મને એની ખીક લાગી. સંપૂર્ણ સાજા થઈ જવા વિષે મને ખીલકુલ જ શંકા ન હતી. મને ડર લાગ્યો તે ખીજ જ કારણે. મારી ઉંડી ઉંદાસીન વૃત્તિને પણ એણે જગાડી દીધી હતી.

જેના ભયંકર હસવાથી હું ચમકેલી તે અને મને તપાસતાં મેં જોયો દિવાકર શું એક જ હશે ? મારા મનમાં પ્રશ્ન ઉઠ્યો !

૧૨

દિવાકરની દવા શરૂ થતાં મારા ઓરડાનું આંતરબાહ્ય સ્વરૂપ બદલાયું. મારા ઓરડાને રોગીનો ઓરડો કહેવાની કાંઈની હિંમત ચાલતી નહિ. સધળાં બારીબારણાં ઉઘડતાં પ્રકાશ અને હવાને અંદર પ્રવેશવાનો મનગમતો માર્ગ મળ્યો. ઠેકઠેકાણે જાત જાતનાં ફૂલદાનમાં દુશળતાપૂર્વક ગોઠવાયેલાં ફૂલોમાંથી સુવાસ ફેલાઈ રહેવા લાગી. ઓરડામાં નવીન પ્રકારનું સૌંદર્ય ફેલાઈ રહ્યું. મારા ઓરડામાં નવજીવનનો સંચાર થયો હતો.

એક દિવસ ફૂલદાનમાં ફૂલોની શોભા જોઈ મારાથી કેશવને પૂછી જવાયું, “કેશવ, આટલાં સુંદર ફૂલો તું ક્યાંથી લાવે છે?”

કેશવ હસ્યો. પણ મારા પ્રશ્નનો એણે કંઈજ ઉત્તર દીધો નહિ. આથી મારી ઉત્સુકતા સ્વાભાવિક રીતે જ વધી. મેં તેને ફરીફરી એનો એજ પ્રશ્ન પૂછ્યો. પણ એ કંઈ જોડ્યો જ નહિ. છેવટે મને જીવ પર આવી ગયેલી જોઈ એ બિચારો નરમ થયો. મારી આગળ કેશવનો કાંઈ પણ નિર્ણય કદિ પણ ટકતો નહિ. એ જોડ્યો, “જો, માંદા માણસે એક જ વાતનો પીછો પકડી મગજને આટલો ત્રાસ આપવો એ સાહે નથી.”

‘મારા મગજને કાણુ ઉદાગે છે? મારા સાદા સીધા પ્રશ્નનો સરળ ઉત્તર મળી ગયો હોત તો આટલો ત્રાસ થયો ન હોત.’

“સરળ ઉત્તર દેવામાં વાંધો ન હોત તો મેં તને આટલો ત્રાસ દીધો હોત ખરો?”

“આખરે તું એટલું તો કબૂલે છે કે તેં મને ત્રાસ દીધો

છે. હવે બોલ, તેં મને શું કામ ત્રાસ આપ્યો? આટલી સાદી વાત પૂછી, તેમાં ગદ્ગદાંતદ્ગદાં કેટલાં?”

“ગોળ ગોળ વાત કરી માંદાના મનને બૂલાવામાં નાખવું અને એમાંજ એને અટવાવા દેવું એ રોગ સારો કરવાનો એક ઉપાય છે, હોં.”

“એમ કે? હવે સમજી...દવા આપનારે દવા તો આપી, પણ તેં તો તેને અર્ધેથીજ ઢોળી નાખી.”

“તે કેમ?”

“કુલ ક્યાંથી આવે છે એ વિષે મને શંકા ન રહી એટલે.”

“તમે ઐરાં વહેમી બહુ.”

“કેમ?”

“હું કહેતો ન હતો ત્યારે બારે ત્રાગું કરી મારી પાસે તેં એ જાણવા ફાંફાં માર્યાં. હવે દવા ઢોળવા બદલ પણ સામેા મનેજ દોષ દેવાનો કે?”

“જરૂર. રોગીને દવા આપવી એ કંઈ સહેલી વાત નથી. રોગીની હઠને વશ થઈ તું ઔષધ પાઈ ન શકે, તો એનો દોષ રોગીને નહિ પણ તનેજ.”

“પણ મેં ઔષધ ન આપ્યું અથવા ઢોળી નાંખ્યું એ જ મને નાકબૂલ. છ. મેં તને હજી કુલ ક્યાંથી આવે છે તે કહ્યું જ ક્યાં છે?”

“હવે તારી ખોટી વાતોમાં હું થોડીજ ફસાવાની હતી? એ તો પોકળ કુટ્યું તે કુટ્યું!”

કેશવ ગિચારો રોવા જેવો થઈ ગયો. તે પોતાના ઉપરજ ગિડાતો હોય એવું લાગ્યું. મને એની દવા આવી.

૧૩

ડોક્ટર વચમાં વચમાં મને તપાસવા આવતા હતા. એ આવતા કે મઝેદાર ચર્ચા શરૂ થતી. એ બોલવામાં પૂરા હતા. કોઈને બનાવી દેવામાં તો એ એક્કાજ હતા. ચર્ચા વખતે માસ્તર હોય તો વળી મજામાં ઓર વધારો થતો. ડોક્ટર મારા ઓરડામાં રહે ત્યાં સુધી હાસ્ય અને આનંદની ભરતી રહેતી. હું માંદી છું એ હું જાતે પણ બૂલી જતી.

કેશવ સાથેના ઉપલા પ્રસંગ પછી એ મારે ત્યાં આવ્યા કે તરતજ મેં તેને પૂછ્યું.

“ડોક્ટર, તમને આવાં સુંદર ફુલો ક્યાંથી મળે છે ?”

“એટલે ? તમારી પાસે સુંદર ફુલો ક્યાંથી આવે છે એની મને શી રીતે ખબર પડે ?”

“હું આ નાટકથી જીતરાવાની નથી.”

“મને નાટકી કહેનાર તમેજ પહેલાં મળ્યાં ! મારા એકામ ફટકેલપણા બાબતની મારી અપકીર્તિની વાત હજી તમારા કાને પહોંચી લાગતી નથી.”

“તેની સાથે મારે કશી લેવાદેવા નથી. ફુલો ક્યાંથી આણ્યાં એટલું કહી તમારું ફટકેલપણું સિદ્ધ કરી દો, એટલે બસ.”

“તમે પણ મહા ઉસ્તાદ નીકળ્યાં ! પણ એમાં દોષ કેને દઉં ? કેમ રે કેશવરાવ, આખરે વાળ્યોને છપ્પરડો ? હું તો કહેતોજ હતો કે...”

“અરે, હું પણ શું કરું ? મેં એને કંઈ એવું કહ્યુંજ નથી. પણ મારા કાઈ શબ્દો ઉપરથી એણે એવું માની લીધું, તેમાં હું શું કરું ?”

“હશે, જવા દો. લાવો, જોઈએ તમારો હાથ જોઈ.”

“કુલ ક્યાંથી આવ્યાં એ કહો; પછી બતાવું મારો હાથ.”

“ના, ભાઈ મને હાથ માં બતાવશો.”

એણે ‘હાથ બતાવું’ના કરેલા અર્થે મને ખૂબજ હસવું આવ્યું. આ હસવાની વચમાંજ ડોક્ટરે ફરીથી વિષય બદલવા પ્રયત્ન કર્યો. થોડી વારમાં તે મારા ધ્યાનમાં આવતાં મેં ફૂલ ક્યાંથી આવે છે, એ ફરી પૂછ્યું.

એણે તરત જ જવાબ દીધો:

“સ્વરૂપચંદ મારવાડી મારું એક ઘરાક છે. ગામ બહાર એ ત્રણ માઇલ દૂર તેનો એક સુંદર બાગ છે. તે બાગનાં આ ફૂલ છે. સહજ વાતમાં મેં કેશવરાવને આ બાગ વિષે કહ્યું. એટલે તરત જ કેશવરાવે ફૂલ આણવાની ગોઠવણ કરી દીધી.”

એણે આ બધું ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું. મને પણ એ ક્ષણભર સાચું લાગ્યું. પણ જરા ધારીને જોતાં એની આંખમાં એવું જૂઠાણું સફળ થયાની ચમક મેં જોઈ. મેં તરત જ કહ્યું,

“જુહું, બધું જુહું ! સ્વરૂપચંદ નામનો કોઈ મારવાડી નથી. હશે તો તે તમારું ઘરાક નથી. ઘરાક હોય તો તેનો બાગ નથી. અને બાગ હશે તો તેમાં આટલાં સુંદર ફૂલો હોવાં શક્ય નથી. કદાચ તે ફૂલ હોય તો પણ કેશવ તે આણવા એટલે દૂર જાય એ શક્ય નથી.”

મારો વકીલ જેવો જવાબ સાંભળી ડોક્ટર ખૂબ હસવા લાગ્યા. તે બોલ્યા,

“કેમ, કેશવરાવ ફૂલ લાવે એ તમને અશક્ય લાગ્યું?”

“પહેલાં તો એ કે કેશવને આવાં ફૂલખૂલમાં રસ નથી. વળી એટલે દૂરથી એ ફૂલ લાવે જ કેમ કરી? બધો જ વખત તો એ મારી પાસે બેસી રહે છે.”

“તમે એને છોડો જ નહિ તો એ પણ શું કરે?”

“ના રે. હું તો એને ઠીક લાગે તે માટે હજાર વાર બહાર ફરી આવવાનું કહું છું. પણ એ જ ક્યાં ખસે છે? હું તો એને મુંબઈ જવાનું પણ કહું છું. પણ એ મારા વિષે નાહક વધારે પડતી ચિંતા રાખે છે.”

“બાપી હવે કેશવરાવ મુંબઈ જાય તો પણ વાંધા જેવું નથી. હવે તમારી તબિયત થણીજ સારી લાગે છે.”

“હા. મને પણ એમજ લાગે છે. પણ કેશવ જાતે જ મારી ચિંતા કર્યાં કરે છે.”

“સ્વાભાવિક જ છે.”

અમે બધાંયી હસી જવાયું. સારી વાતચીત લહેરથી ચાલતી હતી, ત્યાં થોડી વારમાં કેશવ જરા બહાર ગયો. મેં ફરીથી ડોક્ટરને ફૂલ વિષે પૂછ્યું.

“એ જાણીને તમારે શું કરવું છે? હોયને ગમે ત્યાંનાં એ ફૂલ.”

“પણ તમે તો આવડી અમસ્તી વાતમાં મને કેટલાં ગોથાં ખવરાવો છો?”

ડોક્ટર જરા ગંભીર થઈ ગયા અને થોડું રહીને બોલ્યા,

“આ ફૂલ મારા બાગનાં જ છે.”

“સાર્યું? એટલે જ આટલાં ગોથાં ખવરાવ્યાં કરી? આવાં સુંદર ફૂલ મેં આજ સુધી કદિ જોયાં ન હતાં. આટલો મોટો

મેગરો, આવું મોટું ગુલામ, આટલા સુંદર રંગનાં સુંદર અને નાનુક ફૂલ કદિ પણ મારા જોવામાં આવ્યાં ન હતાં. હું સારી થઈ જઈ એટલે પહેલી તમારો બાગ જોવાજ આવીશ.”

“ના. માત્ર એટલું કરશો નહિ.”

“ક્યાં ?” મેં આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછ્યું.

ડોક્ટર કંઈ જ જોડ્યા નહિ. એનો આનંદિત ચહેરો એકદમ ખિન્ન થઈ ગયો.

હું વિચારમાં પડી ગઈ. મારી ક્યાં ભૂલ થઈ તે મારાથી સમજાયું નહિ.

એટલામાં કેશવ આવ્યો. ડોક્ટરે મને ગંભીરપણે તપાસવી શરૂ કરી. તપાસ પૂરી થયે કેશવને કંઈક કહી તે એકદમ ચાલતા થયા.

૧૪

ત્યાર પછી ચાર પાંચ દિવસ ડોક્ટર અમારા તરફ ફરક્યા જ નહિ. ખરું જોતાં એને એક દિવસને અંતરે આવવુંજ પડતું. પણ આ વખતે તો એણે ખુબ મોઢું ક્યું. મેં કેશવને પૂછવા મોકલ્યો, ત્યારે એમણે કહ્યું, “હવે એને ઠીક છે એટલે ઉપરાઉપરી આવવાની જરૂર નથી.”

આ જવાબે મને નિરાશ કરી.

ડોક્ટર કેમ નહિ આવ્યા હોય? “બાગ જોવા આવીશ” એવું કહ્યું ત્યારે “ના. માત્ર એટલું કરશો નહિ.” એમ એણે શા માટે કહ્યું? અને “કાં?” એમ પૂછતાં એ એકાએક ખિન્ન કેમ થઈ ગયા? હું એનો બાગ લૂંટવા થોડી જ જવાની હતી? મેં તો માત્ર જોવા જવાનું જ કહ્યું હતું. પણ એટલું જ એને ખપ્યું નહિ. એની ઇચ્છા વિરુદ્ધ હું થોડી જ એનો બાગ જોવા જવાની હતી? એના બાગમાં ગમે એટલાં સુંદર ફૂલો હોય તો પણ હું એની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એના બાગમાં ફૂલો જોવા જઈશ એમ એને કેમ લાગ્યું? હું તો એ વાક્ય સહજ જ બોલી હતી. એનાથી એને આટલું બધું ખોટું કેમ લાગી ગયું?.....

૧૫

ડોક્ટર આવ્યાને આઠ દિવસ થઈ ગયા. હું તદ્દન નિરાશ થઈ ગઈ. મનમાં એક તરંગ ઉઠ્યો.

તે દિવસે બન્યું હતું તે મેં કેશવને કહ્યું. એ હકીકત સાંભળીને કેશવ પણ ગૂંચવાડામાં પડ્યો. ‘બાગ જોવા આવીશ,’ એટલું કહેતાં વાર ડોક્ટરને આમ કેમ થઈ ગયું તે એને પણ સમજાયું નહિ. ડોક્ટરનું જીવન અનેક ગૂંચોથી ભરેલું હોવાની એને ખાતરી થવા માંડી. મને તો ક્યારનું જ એમ લાગ્યા કરતું હતું. ડોક્ટરની આ વિચિત્ર પ્રકૃતિના મૂળમાં શું હશે એ વિષેના અમારા તર્કો શરૂ થયા. પણ એ તો તર્કો જ હતા.

એટલે અમારા મનનું સમાધાન થયું નહિ. છેવટે ડોક્ટરને ફરીથી ઘરે લાવવાના ઉપાયો શોધવા મંડ્યાં. કેથવે અતાવેલા બધા જ ઉપાય મને નાપસંદ પડ્યા. આખરે મારો પોતાનો જ ઉપાય અજમાવી જોવાનું હતું. ડોક્ટરને મારે પત્ર લખવો એવું અમે ગોઠવ્યું અને તે પ્રમાણે મેં પત્ર લખ્યો:

“——તમારા યાગના રસ્તે પગ પણ ન મૂકવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. ફૂલો વિષેનું કુતૂહલ સુદ્ધાં છોડી દેવાનું મેં નક્કી કર્યું છે. એટલું જ નહિ, પણ એ નિર્ણય ભૂલાઈ ન જાય માટે તો આપના તરફથી ફૂલો આવતાં જ તે પાછાં મોકલી દેવાનું પણ કહી રાખ્યું છે. એટલે હવે તમે પણ જોવા આવો એમાં કંઈજ વાંધો રહ્યો હોય એવું મને લાગતું નથી. વખત મળતાં મને મળવા આવશો ને?——

લી૦ કૃષ્ણા”

મારા પત્રની ધારી અસર થઈ, એમ મને લાગ્યું. પત્ર મેં સવારે મોકલ્યો. બહુ બહુ તો ડોક્ટર સાંજે આવશે એવું હું ધારતી હતી. પણ ડોક્ટર તો ભર બપોરે તાપમાં જ આવી પહોંચ્યા.

બની ગયેલી વાતની યાદ દેવરાવે એવું કંઈ પણ હું બોલી નહિ. ડોક્ટર પણ મારા પત્ર સંબંધે કંઈ જ બોલ્યા નહિ. માત્ર આમતેમની વાતો ચાલી. પણ વચમાં વચમાં ડોક્ટરની દષ્ટિ મારી દષ્ટિ સામે સ્થિર થઈ રહેતી. એ વખતે એની દષ્ટિમાં કોઈ નવીન પ્રકારનો સ્નેહભાવ દેખાઈ આવતો. કદાચ મારી દષ્ટિમાં પણ એને એજ ભાવ દેખાયો હશે !

ડોક્ટર તદ્દન આછું બેઠા. દવાખાનાનું કામ પતાવી ઘરે જતાં ડોક્ટર મારે ત્યાં આવ્યા હતા. એનું જમવા કરવાનું

બાકી હતું. એટલે મેં એમને વધારે બેસવાનો આગ્રહ કર્યો નહિ.

તે દિવસે સાંજે ડોક્ટર અમારે ત્યાં આવ્યા નહિ. મને જરા ખોટું લાગ્યું. ડોક્ટર વળી થોડા દિવસ ગેમ થઈ જશે એવું મને થઈ ગયું. આ વિચારે આવેલી અસ્વસ્થતા બીજા દિવસની સવાર સુધી ચડી. દિવસ ઉગ્યો તો ય હું પથારીમાં પડી રહી. આંખ ખોલી પ્રકાશ જોવાની પણ મને ઇચ્છા થતી ન હતી. ‘આંખ ખોલીને શું કરવું’તું ? પ્રકાશ તરફ જોઈને શું કામ છે ?’ એવા ઉદાસ વિચારો આવતાં મારું મન ફરી જતું.

આવી સ્થિતિમાં મન મુઝાવા લાગ્યું. દિવસ ખૂબ જ ચઢી ગયેલો લાગતાં હું એકદમ ઊઠીને બેઠી થઈ ગઈ. ત્યાં તો એક મનોરમ દ્રશ્ય નજરે ચઢ્યું. ‘ફૂલ-સુંદર ફૂલ-દિવાકરના બાગનાં સુંદર ફૂલ !’ મોઢું ઉઠાયું તે બદલ મને મારી જાત ઉપર ખૂબ રોષ ચઢ્યો. ફૂલો જોતાં જ ઉદાસ વિચારો ઊડી ગયા. એક એક ફૂલ હાથમાં લઈ જોવા હું ફૂલો પાસે ગઈ. ત્યાં મેં મારા નામનું એક પાકીટ જોયું. મેં તે એકદમ ઉપાડી લીધું અને ફેંક્યું.

“તમારા નિશ્ચય પ્રમાણે ફૂલો તમે પાછાં મોકલશો, એવી આશાએ જ આ ફૂલો મોકલું છું. મોકલશોને પાછાં ?

—દિવાકર.”

હું તો ફરી જ ગઈ. શું કરવું એ સૂઝ્યું જ નહિ. દિવાકરના પત્રે મને ગૂંચવાડામાં નાંખી.

એકાએક કેશવ યાદ આવ્યો.

કેશવને પૂછીને જ ગમે તે કરવું એમ લાગ્યું. કેશવને ખૂબ મારી, પણ કેશવ હતો જ ક્યાં ? બાએ કહ્યું કે મારા ઊઠવાની રાહ જોતો એ કંટાળીને ક્યાંક ફરવા ચાલી ગયો છે. હવે શું થાય ? ફૂલો પાછાં જ મોકલવાં એમ મારું મન કહેવા લાગ્યું.

પણ કેટલાં સુંદર, કેટલાં મનોહર એ ફૂલ ! અને ઊઠતાંને વાર બધા ઉદાસ વિચારોને હાંકી કાઢે એવાં એ ફૂલોને હાથ લગાડ્યા સિવાય, સુધ્યા સિવાય પાછાં કેમ મોકલાય ?—મને તો એ અશક્ય જ લાગ્યું.

પણ ફૂલો પાછાં મોકલ્યે જ છૂટકો હતો—દિવાકરના પત્ર પછી એ ફૂલોનો સ્વીકાર કરવાનું બને એમ ન હતું.

મેં નોકરને ખૂમ મારી. એણે જવાબ વાળ્યો. રમાલના ત્રણ છેડા ફૂલની આબુઆબુ લીધા, એથો લઈ ફૂલો બાંધવાની તૈયારી હું કરતી હતી એટલામાં જ એ છેડા નીચે એક એટલું સુંદર અને નાબુક ફૂલ નજરે પડ્યું કે મેં વિચાર કર્યા સિવાય તે એકદમ કાઢી લીધું,—છપાવી દીધું. બાકીનાં સઘળાં ફૂલો રમાલમાં બાંધ્યાં.

એટલામાં નોકર આવ્યો. મેં તેને ડોકટરને ત્યાં ફૂલ આપી આપવા મોકલ્યો. તે ફૂલ લઈ ગયો, દૂર ગયો, દષ્ટિપાર થયો. તેને પાછો બોલાવી શકાય એવું પણ રહ્યું નહિ.

મેં એ એક ફૂલ શું કામ રાખી લીધું ? શું કામ ?

૧૬

તે દિવસે મેં ઉત્કંઠાપૂર્વક કેશવની રાહ જોઈ. પણ એને તો તે દી' જ બહાર જવાનો લાગ મળ્યો હતો. એક એક ક્ષણનું અંતર યુગયુગ જેટલું લાગવા માંડ્યું—આખરે કેશવ આવ્યો. તરત જ એને મેં દિવાકરની ચીઠ્ઠી આપી. વાંચીને એ પણ ચમક્યો—કંઈ નહિ તો મને એવું લાગ્યું.

“એ પુલ ક્યાં છે?”

“ક્યાં છે? એ તો મેં પાછાં મોકલી દીધાં.”

“એટલે! સાચું જ કહે છે?”

“હા. તદ્દન સાચું.”

“કેવી ગાંડી છે તું?”

“કાં? એમાં શું ગાંડપણ આવ્યું? મને તો લાગે છે કે મેં જે ક્યું તે બરાબર જ ક્યું છે.”

“ગાંડપણ! બિચારો દિવાકર! એને જરૂર ખોટું લાગશે. એણે તો તારા પત્રનો જવાબ આમ મશ્કરીમાં લખ્યો હતો. તું પુલ પાછાં મોકલીશ એવી તો એને કલ્પના સુદ્ધાં આવી નહિ હોય.”

ખરે, મેં નાદાની તો કરી જ. એણે મઝા ખાતર ચિઠ્ઠી લખી હશે. એને કંઈક મઝાનો ઉત્તર લખવાને બદલે મેં ગાંડી જેવીએ કુલો શું કામ પાછાં મોકલ્યાં? મને લાગ્યું, મેં એની ચિઠ્ઠીનો જાણતો જ અર્થ કર્યો. હવે મને જ્ઞાન થયું. મેં કેવું ખોટું ક્યું! ભ્રમિત માફક અવળે રસ્તેજ ચાલવા માંડ્યું!—

“ખરે કેશવ, કુલ પાછાં મોકલવામાં મેં ભૂલ તો કરી જ. પણ તો પછી એ વખતે તું અહીં કેમ નો'તો? મેં તને કેટલું શોધ્યો? આખરે બાએ કહ્યું કે તું બહાર ગયો છે તું અહીં હોત તો આપણે કંઈ મઝેદાર ઉત્તર લખતે. જે થયું તે થયું.—પણ હવે શું કરવું?”

“પણ તારા બેજામાં આવું ગાંડપણ ઘૂસ્યું જ ક્યાંથી? મને તો એજ સમજાતું નથી.”

“હું ઊંઘમાંથી ઊઠી ત્યાં તો સામે સુંદર કુલ. મને કેટલો આનંદ થયો હશે! પુલ લેવા પાસે ગઈ ત્યાં ચિઠ્ઠી મળી. હું ગૂંચવાઈ જઈ એમાં નવાઈ શી? એને કુલ મોકલવાં હતાં તો

પછી આવું વાહિયાતપણું કરવાની જરૂર શી હતી ? બોલને.—એ તો હશે. પણ એને સાચે જ ખોટું લાગશે ?”

“હા. મને તો લાગે છે કે એને ખૂબ જ ખોટું લાગવાનું. દિવાકરનો સ્વભાવ જરા વિચિત્ર છે. એ તો આખી દુનિયા સાથે જ આવી ફટકેલ રીતે વર્તે છે. સેંકડો રોગીઓ—પછી તે શ્રીમંત હો કે ગરીબ—બધાં સાથેજ સરખો વર્તીવ ! બધાંની સરખી કાળજીપૂર્વક તપાસ કરે ને તપાસ પૂરી થઈ કે બધાં સાથે આવી જ ફટકેલ વાતો. રોગીના નાતે રાખી શકાય એટલો જ સંબંધ. બીજી વાતોમાં તદ્દન બેપરવા. તારી દવા નેવા દવાખાનામાં જવું પડે એમાં પણ એક જાતની મજા ! હોશિયાર ખરો, છતાં કંઈક વિચિત્ર થે ખરો. આ વિચિત્ર વૃત્તિના મૂળમાં કંઈ ગૂઢ નિરાશા હોવાની શંકા મને એકાદ વાર આવેલી. અને એને વિશે પ્રચલિત લોકવાયકાઓએ મારી શંકાને મજબૂત બનાવી છે.”

“શી લોકવાયકાઓ પ્રચલિત છે ?”

“એ બધું તને કહેવા જેવું નથી. છતાં, ચાર પાંચ વષ પહેલાં એક સુશિક્ષિત બાઈ સાથે એના પ્રીતિવિવાહ થયેલા. વિવાહ પછી દોઢેક વર્ષમાં જ એને છોડી તે ઉત્તર હિંદુસ્તાન તરફ ક્યાંક ચાલી ગઈ, એટલી વાત ચોક્કસ. તે એને છોડી ગઈ એ બાબતમાં હજાર લોક હજાર જાતના તર્ક કરે છે. ખરું જો હોય તેની એમને જ ખબર.”

“સાચે જ, માસ્તરે પહેલેથી જ આવું કંઈક નોતું કહ્યું ?”

“માસ્તરે અચકાતાં જ કંઈ કહેલું તે સાચું હોય એવું લાગે છે. એની પત્ની એને છોડી ગઈ ત્યારથી દિવાકર વ્યસની અને સ્વચ્છંદી થઈ ગયો છે, એવું લોકો કહે છે. કોઈ વળી એમ પણ કહે છે કે દિવાકરે પહેલાં ગાંડપણ દાખવવા માંડ્યું, એટલે એની પત્ની એને છોડી ગઈ. એની પત્નીની

સુજનતા વિષે સર્વત્ર એકમત પ્રવર્તતો લાગે છે.”

અમારી વાતો ચાલતી હતી ત્યાં માસ્તર આવ્યા. કેશવે કહેલી વાતોને માસ્તરે ટેકા આપ્યો, અને એમણે વધારામાં આટલું કહ્યું—

“શું કહ્યું ? દિવાકરની સ્ત્રી એક સાખીજ હતી. અહીં વર્ષ બે વર્ષ રહી હશે. એટલામાં તેણે અમારી બાળુની બધી સ્ત્રીઓનાં મન આકર્ષી લીધાં હતાં. તેણે એક સંસ્થા કાઢી હતી. નાનીમોટી બધી સ્ત્રીઓને એકઠી કરવી, તેને તરેહતરેહની કલા કારીગરી શીખવવી, અહીં તહીંની જાણવા સરખી માહિતી આપવી, સભાઓ ભરવી, વ્યાખ્યાનો આપવાં, બોલતાં શીખવવું; આ એનું કામ. સર્વ સાથે એવી મીઠાશ અને નમ્રતાભરી વાતો કરતી કે સર્વ એના પર ખુશ રહેતાં. તે અહીં થોડાં વરસ વધારે રહી હોત તો આ ગાનના સ્ત્રીસમાજમાં તેણે સુંદર સુધારણા કરી દીધી હોત. પણ દૈવ આડે આવ્યું. આટલો હોશિયાર અને કર્તવ્યપરાયણ પતિ મળતાં પણ એના સંસારસુખમાં ઉણપ રહી ગઈ.”

માસ્તરને ખૂબ ખોટું લાગતું હોય એવું દેખાયું. થોડી વિશ્રાંતિ લઈ એમણે આગળ ચલાવ્યું—

“અને દિવાકરમાં પણ શી ઉણપ હતી ? મારી આટલા દિવસની ઓળખાણ છે, પણ દિવસે દિવસે મારો એના વિશેનો આદર—અને સાથે કુતૂહલ પણ વધતાં જાય છે. પ્રાણુની પણ પરવા કર્યા વિના રાત દિવસ મહેનત કરી એણે કેટલાય જીવોને કાળના મોંમાંથી છોડાવ્યા છે ? પણ આટલા ઉચ્ચ ગુણો વ્યસનમાં ઢંકાઈ જાય છે. સેંકડો જીવો એની પાસે જીવિતદાન પામ્યા હશે, છતાં એમાંથી કાઢને ત્યાં પણ એને ધસીને જવાનું નહિ. બધા લોકો એનાથી દશ ગાઉ દૂર ભાગે એટલી તો એણે પે-

તાના નામની ખરાબી કરી મૂકી છે. ઉમદા, દિલદાર મદ, અલૌકિક બુદ્ધિશાળી, અથાક લોકસેવા, પણ શું? એ ય વિધિની અવળચંડાઈ, બીજું શું?”

માસ્તર ગયા. કેશવ કામે વળગ્યો. વર્તમાનપત્રમાંની એકાદ સંક્ષોભજનક ખબર સાંભળી તે વિષે ચર્ચા થાય, બીજી જ ક્ષણે તે ભૂલી જવાય, એવું માસ્તરનું અને કેશવનું થયું. સવારે જે વાત થઈ તે કેશવ ખપોરે ભૂલી ગયો. એમાં ખોટું શું? જગતમાં અનેક પ્રકારના લોકોની અનેક પ્રકારની વાતો. તે બધાંની દયા ખાઈ આખો દિવસ રોતાં થોડું જ બેસી રહેવાય છે? ડાક્ટર કાણ? એનો અને અમારો સંબંધ કેટલો? એની પાસે વિદ્યા છે, તેનો લાભ લેવાનું અમને મન થયું. પૈસા આપ્યા, એને આણ્યો, અમારું કામ થયું. એનું પણ કામ થયું. પત્યું!—બાકીની વાતની ચિંતા કરવાનું કારણ?

—કારણ કંઈ જ નહિ.—પેલું એક કુલ—મેં શા માટે રાખી મૂક્યું? શું કારણ? કારણ કંઈ જ નહિ!

મેં પેલું કુલ રાખી લીધું હતું, એ કેશવને કહેવાનું વાતમાં ને વાતમાં હું ભૂલી જ ગઈ. હવે એ કહેવાની જરૂર પણ રહી ન હતી. વળી થોડા દિવસમાં એ કુલ સુકાઈ જશે, નિર્માલ્ય થઈ જશે અને પછી તો એને ફેંકી જ દેવાનું છે ને?

૧૭

હું ઘણી સારી થઈ ગઈ હતી. ઘરમાં ને ઘરમાં હું હરફર કરી શકતી. રોગનાં મૂળ ધીમે ધીમે દૂર થયાં હતાં. હવે અશક્તિ જ રહી હતી, અને તેથી જ મને વધારે શ્રમ કરવાની મના હતી. પ્રકૃતિ ધીમે ધીમે પણ પૂર્ણપણે સ્વસ્થ થતી જતી હતી. રોગ મૂળમાંથી જવા માંડ્યો છે, એવું મને મનમાં લાગતું. સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય મેળવતાં હવે વાર નહિ લાગે, એવો વિશ્વાસ મારામાં આવી ગયો હતો. દિવાકરની દવા લેવાની શરૂઆત કર્યા પહેલાંની શ્રદ્ધા કાલ્પનિક હતી, આજનો વિશ્વાસ પ્રત્યક્ષ પરિણામ પર અવલંબતો હતો. મારા સાળ થઈ જવા વિષેની શંકા હવે કેશવને પણ રહી ન હતી. એની ચિંતા ઓછી થતી જતી હતી. બાકી રહેલો અભ્યાસ પૂરો કરવા તે થોડા દિવસમાં જ મુંબઈ જવાનો હતો. હું સારી થઈ તે નિમિત્તે કેશવ જાય તે પહેલાં સત્યનારાયણની કથા કરાવવાનું બાએ નક્કી કર્યું. પણ આ વેળા કથામાં વધારે માણસોને ન બોલાવવાનું બાએ ઠરાવ્યું હતું. દિવાકર અને માસ્તરને બોલાવવાનું તો નક્કી જ હતું. બાએ દિવાકર વિષે સાચી જાણ ધણી ય વાતો સાંભળી હતી, પણ દિવાકરની ઓળખાણ થયા પછી—વિશેષતઃ મારી તબિયત સુધરવા લાગી ત્યારથી—દિવાકર વિષેનો બાનો મત જુદો જ થયો હતો. દિવાકર એને ગમતો. દિવાકરની રીતભાત જ એવી હતી કે અમારા નાનકડા કુટુંબમાં એ સર્વને પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. માસ્તર કહેતા કે એક એમને ત્યાં અને બીજે અમારે ત્યાં, એમ બેજ ઘરે દિવાકર મોકળા દિલે વાતો કરે છે. બીજે એની વાતો નહિ જેવી જ

સાંભળવા મળે છે.

પૂજા સાંજે થવાની હતી. આપુછએ પોતાના ખાસ સંબંધી એવા બે ત્રણ ગૃહસ્થોને બોલાવ્યા હતા. કેશવે પણ પોતાના એકાદ મિત્રને આમંત્ર્યો હતો. વધારે લોકને ન બોલાવવાનું બાએ આપેલું કારણ મઝાનું હતું. એની કૃષ્ણા સારી થઈ ગઈ હતી. એટલે “સારી થઈ ગઈ, સારી થઈ ગઈ” કરતાં કોઈની દષ્ટિ બેસી જાય તો ? બિચારી મારી બા ! મારી લાંબી માંદગીથી એ તો એવી ગભરાઈ ગઈ હતી કે કોઈની નજર ન બેસે એટલા માટે તો મને જગતથી સંતાડી રાખવાનું પણ એને મન થઈ જતું હતું.

સાંજ પડી. કથાવાંચન શરૂ થયું. બાએ મને કથા સાંભળવા નીચે આણી. મારે બેસવાની જગા બાજક પાસે હતી. મને તો એ શિક્ષા જેવું જ લાગ્યું, પણ બાને ખાતર હું એ શિક્ષા સહન કરવા આનંદપૂર્વક તૈયાર થઈ. કેશવ ક્યારેક ક્યારેક દર્શન દેવા આવી જતો અને કથા સાંભળવા જેવું કરી કંટાળતાં બહાર ચાલ્યો જતો. તેનું લક્ષ કથામાં ન હતું, પણ હતું કથા સાંભળનાર શ્રોતામાં. અને મારું લક્ષ—?

કેશવ ફરીથી આવ્યો ત્યારે મેં એને ઈશારો કરી બોલાવ્યો અને પૂછ્યું, “હજી દિવાકર નથી આવ્યો ?”

“ના. પણ મને લાગે છે કે હવે આવવો જોઈએ.”

કથા પૂરી થઈ. કથા પ્રમાણે મેં કુલ, અક્ષત વગેરે વધાવી સત્યનારાયણની પૂજા કરી. બાની આજ્ઞા થતાં આંખ મીંચી દેવને પગે પડવા જઈ છું ત્યાં કોઈના આવવાનો અવાજ સંભળાયો. મેં પાછળ ફરી જોયું તો દિવાકર ઉભો હતો.

“ભાઈ, મળ્યું છે દેવને પણ.”

“કેમ દેવની અદેખાઈ આવી ? તમને દેવ થવાનું મન

થાય છે કે શું?”

“એ મન થવાનું તો ભક્ત ઉપર અવલંબે છે. દેવ થઈને જ્યારે ‘અમ બોળાનાથ’નો અવાજ મારા કાન ફોડી નાખે, ત્યારે તો દેવ મટી રાક્ષસ થવાનું અને એ સર્વને ખાઈ જવાનું મન થાય. મને લાગે છે કે પહેલાં ક્યાંક દેવ હશે ખરાં, પરંતુ ભક્તિધેલા લોકોના ગાંડપણથી તેજ ખાલી પડ્યો અને ગયા હશે.”

સત્યનારાયણની કથા થોડી વાર પૂરી થઈ હતી. એટલે હજી ત્યાં ઘોંઘાટ મચ્યો હતો. એ પણ ઠીક હતું. નહિતર દિવાકરનું ઢંગ વગરનું બોલવાનું સાંભળી જ તોફાન વધી ગયું હોત. મેં તેને ધીમેથી પૂછ્યું—

“હું ભક્ત થવા તૈયાર હોઉં તો થશે તમે દેવ?”

દિવાકર સહજ ચમક્યો. હું આમ રીંગી જ પ્રશ્ન પૂછીશ એવો ખ્યાલ એણે સ્વપ્ને પણ કર્યો નહિ હોય.

ઘોંઘાટના ત્રાસમાંથી બચવા અને ઉપર મારા ઝોરડામાં લઈ જવામાં આવી. આપુ, માસ્તર, કેશવ એ ત્રણેય-આટલા જણ ઉપર હતા. આપુજે ડૉક્ટરને કહ્યું, “ડૉક્ટર, બાજનો પ્રસંગ તમને આભારી છે.”

“મને શા માટે? સાચું કહું તો રોગીએ જ રોગમુક્ત થવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. એટલે જ હું કંઈ પણ કરી શક્યો.”

“તમારા કહેવામાં સત્ય છે ખરું. અમે અધાંએ જ્યારે એની આશા છોડેલી ત્યારે એ કહેતી, ‘હું મરવાની નથી, ગમે તે થશે તો ય હું તદ્દન સાજી થઈ જવાની છું.’ અને આખરે એનું કહેવું જ સાચું હતું.”

“દિવાકરે સિદ્ધતથી પ્રશંસાનો મારો પોતાના પરથી ચૂકવી મારા તરફ વાળ્યો. તો પણ છેવટે તો અધો મારો એને જ સહન કરવો પડ્યો, કારણ કે આપુએ, માસ્તરે, ને કેશવે જુદી જુદી રીતે

દિવાકરની પ્રશંસા કરવાનું શરૂ કર્યું. આખરે આગંતુકોના સત્કાર માટે બાપુજી નીચે ગયા. માસ્તર પણ ગયા. થોડી વારમાં કેશવનો મિત્ર આવ્યાના સમાચાર આવતાં કેશવ પણ ગયો. ચોરડામાં અમે એ જ રહી ગયાં.

થોડી વાર સુધી તો કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. એ શાન્તિ સાલતાં મેં બોલવાની શરૂઆત કરી—

“ફૂલ પાછાં મોકલ્યાં તેથી તમને બોટું લાગ્યું, ખરું?”

“પાછાં મોકલશે એવડી એક આશા પર તો મેં ફૂલ મોકલ્યાં હતાં, પછી બોટું લાગવાનું કારણ શું?”

“મારે તત્ત્વજ્ઞાન નથી જોઈતું. કારણ કંઈ પણ ન હોય; તમને બોટું લાગ્યું કે નહિ એજ મારે તો જાણવું છે.”

“નહિ.”

“જુદું.”

“સારું. ખૂબ બોટું લાગ્યું, પછી?”

“તમને તો જ્યારે ને ત્યારે મસ્કરી જ સહે છે. હું કંઈ ગમ્મતમાં પૂછતી નથી. સાચું હોય તે મન મૂકીને કહો જોઈએ.”

“સાચું બોલવાની મારી ટેવ તો ક્યારની ચાલી ગઈ.”

“ક્યારની?”

“એ યાદ પણ હુંસાઈ ગઈ, એટલે દૂર હું એ ટેવથી નીકળી ગયો છું.”

“સાચું બોલવાની પણ ટેવ જોઈએ એવું મને લાગતું નથી.”

“ત્યારે શું જોઈએ?”

“માત્ર ઇચ્છા.”

“તમે પણ પાકાં ઉસ્તાદ છો. આજ સુધી મને એવો ધમંડ હતો કે મારા જેવું ઉસ્તાદ બીજું કોઈ નથી. પણ તમારી આગળ તો મારે પણ માથું નમાવવું પડે.”

“વખાણુથી મૂળ વાત ભૂલી જઈ એટલી ભોળા હું નથી.”

“એજ તો હું તમને કહેતો હતો.”

“તો પછી તમને જે લાગ્યું હોય તે કહો.”

“હી શાંતિ પછી એ બોલ્યો, “પહેલાં તો જરા ખોટું લાગેલું. પણ પાછળથી તમે જે ક્યું” તે જ બરાબર ક્યું” છે એમ મને લાગે છે.”

“તે કેમ ?”

“એ મારાથી જ કહી શકાય તેમ નથી.”

થોડી વાર રહી મેં પાછી શરૂઆત કરી:

“હું તમને એક વાત કહું ? મેં હવે મારો નિર્ણય ફેરવ્યો છે.”

“કયો નિર્ણય ?”

“તમારા બાગમાં જવા વિષેનો. તમે ના પાડ્યો તો પણ હું તમારો બાગ જોવા આવવાની.”

“તમારો વિચાર બરેબર ગાંડપણ છે.”

“બાગ જોવાની સાદીસીધી, નિરૂપદ્રવી ઇચ્છામાં ગાંડપણ ક્યાં રહ્યું છે તે સમજાવશો ?”

“બાગ જોવાની જેને આટલી હોંશ હોય તે ખુશીથી સાર્વજનિક બાગમાં જઈ શકે છે.”

“સાર્વજનિક બાગ મને બીલકુલ ગમતો નથી. મને તો ત્યાં જતાં કંટાળો આવે છે.”

“જેને સાર્વજનિક બાગમાં જવાનું પસંદ ન હોય તેને ગમે તે બાગમાં જવાની છૂટ છે.”

“ગમે તેના બાગમાં જવાની મેં ઇચ્છા જ કરી નથી. હું તો તમારા બાગમાં જ આવવાની છું.”

“પણ મારો બાગ જોવા માટે આટલી જીદ શા માટે ?”

“તમારા બાગમાં સુંદર અને સુવાસિત ફુલો છે માટે.”

“સુવાસિત ફુલોની પાસે સાપ હોય છે.”

“તમારા જેવા ધન્વન્તરિ પાસે હોય ત્યાં સાપના વિષથી બીવાનું કંઈ જ કારણ નથી.”

“તમે ખૂબ ભયંકર છો, સાપના કરતાં પણ વધારે ભયંકર છો.”

“હું એવી હોઈશ તો પછી તમારા બાગમાં આવવામાં કંઈ જ અડચણ નથી. સાપથી પણ હું ખરેખર જ ભયંકર હોઉં તો મારા આવવાથી તમને ફાયદો જ થવાનો. મને જોઈને તમારા બાગના બધા ઝેરી સાપો ભાગી જશે અને તમને પણ તેમના ઝેરનો ભય નહિ રહે.”

“તમે ય અવલ નંખરનાં ઉસ્તાદ છો. તમારી સાથે આમ આડી વાતો કરવાનો અર્થ નથી. તમને મારે સ્પષ્ટ જણાવી દેવું જોઈએ કે હું ખૂબ ખરાબ માણસ છું. કોઈ પણ કુલીન સ્ત્રી મારા બાગમાં પગ મૂકે એટલી પવિત્રતા મારામાં રહી નથી.”

“તમારી દુષ્ટતાથી અથવા અપવિત્રતાથી પોતે ખરાબ થશે, અપવિત્ર થશે એવી બીક જેને રહેતી હોય તેણે તમારા બાગમાં પગ મૂકતાં આંચકા ખાવો, એ કબૂલ. પણ જેને એવી બીક જ નથી તેને તમારા બાગમાં જવામાં શી હરકત છે ?”

દિવાકર ગૂંચવાઈ ગયા જેવો લાગ્યો. એના કપાળ પર બે ઉભી કરચલી પડી. એની ભ્રમર વાંકી થઈ. એની આંખો સંકોચાઈ. એક હાથ કપાળ પર વ્યવસ્થિત પડેલા વાળ વિખેરવામાં ગૂંથાઈ. થોડી વાર રહીને એ બોલ્યો:

“મારાં ભયંકર વ્યસનોની, મારી પાપી પાશવી વૃત્તિની

તમને બિલકુલ બીક નથી લાગતી ?”

“બિલકુલ નહિ.”

દિવાકર વધારે ગૂંચવાતો લાગ્યો. તેણે આંખો મીચી દીધી, માથું નીચું ઢાળ્યું. બન્ને હાથોની આંગળીઓએ વાળ આમળવા માંડ્યા. મને લાગ્યું કે એના આંખમાંથી આંસુ વહેતાં હતાં.

હું પણ ખૂબ મૂંચવાઈ. આ સ્થિતિ થોડી વાર વધારે ટકી હોત તો શું થયું હોત, તે કહી શકાય એમ નહોતું. પણ દિવાકર થોડી જ ક્ષણ આવી સ્થિતિમાં રહ્યો. અંત પછી એકદમ ઉઠી ઉતાવળે ઓરડા બહાર નીકળી ગયો.

૨૮

જમણુ થઈ રહેતાં જ સવળું મંડળ વિખરાયું. દિવાકર મારી રજા લીધા સિવાય જ ચાલ્યો.

તે રાત્રે મને ઉંઘ આવી નહિ. કેશવ ઘણી વાર સુધી મારી પાસે જ બેસી રહ્યો હતો. એ કંઈક બોલતો હતો. પણ એના બોલવા તરફ મારું લક્ષ ન હતું. હું એને ભળતા જ ઉત્તરો દેતી હતી એવું એના ધ્યાનમાં આવ્યું, ત્યારે એ બોલ્યો—

“આજે તને થયું છે શું ? તને ઉંઘ આવે છે ?”

કેશવ પહેલો જ પ્રશ્ન પૂછી અટક્યો હોત તો મારી શી

સ્થિતિ થઈ હોત ? ઉંઘનું કારણ એણે જ બતાવ્યું. મને તે માફક આવ્યું અને મેં તે જ કારણ એને આપ્યું.

“તો પછી પહેલેથી જ એવું કેમ ન કહ્યું ? આજ તને દીક્રા ત્રાસ થયો લાગે છે. ઉંઘી જા નિરાંતે રાત પણ બણી પીતી છે.”

ઔરડીમાંના દીવો ધીમે જ બળતો હતો. મારા મોં ઉપર ઠીક અંધારું હતું. હું આંખ મીંચી સ્વસ્થ પડી રહી હતી. કેશવને મારો ચહેરો સ્પષ્ટ દેખાતો ન હતો તેથી, અથવા તો એ એના જ તાનમાં મગ્ન હોય તેથી એને મારા મનની સ્થિતિ સમજાઈ નહિ.

કેશવ, જાણ્યે તો તું ભૂલો છે જ; પણ અજાણ્યે ય તારાથી જે કંઈ થઈ જાય છે એ કેટલું સુંદર થઈ જાય છે ?—ખિયારો કેશવ—મારો ગરીબ ખિયારો કેશવ !—

૧૯

કેશવ આજે મુંબઈ જવાનો હતો. મને છોડી જતાં એને કંઈ પ્રાણ આવ્યા હતા. જવાનો વખત નજીક આવતો ગયો તેમ એના ચહેરા પર ખિન્નતા વધતી ગઈ. એની ખિન્નતા એાછી કરવાના આશયે મેં વાતની શરૂઆત કરી—

“હવે તને જવાની કેટલી વાર છે ?”

હાથ ઉપરના ઘડિયાળમાં જોઈ કેશવ બોલ્યો, “એક ક-

લાક.” અને વળી પાછો એ શાંત થઈ ગયો.

“કેશવ, મને તારી અદેખાઈ આવે છે.”

“કેમ ?”

“તું એકલો એકલો મુંબઈ જઈશ, Specialist (નિષ્ણાત) થઈશ, અને મારે અહીં માખો મારતાં દિવસો કાઢવાના. હવે તો આ માંદગી જાય તો ડૉક્ટર થઈ જઈ એવું થઈ ગયું છે.”

“મારી અદેખાઈ કરવાનું કંઈજ કારણ નથી. મને હવે ભણવાનો કંટાળો આવવા માંડ્યો છે. લીધેલું અધેથી મૂકવાનું મન થતું નથી એટલે નાઈલાજે જઈ છું. નહિતર સાચું કહું તો મુંબઈનો મોહ છોડી અહીં જ દવાખાનું ખોલી પ્રેક્ટીસ શરૂ કરવાનું મન થાય છે.”

“જોજો, એવું નહિ કરી બેસતો. તું ‘નિષ્ણાત’ તો થઈ જા. હરિકાઈના આ જમાનામાં સાદા ડૉક્ટરનો ભાવ પણ કોણ પૂછે છે ?”

“તે સાચું, પણ હવે તો ધોરજ ખૂટી છે.”

“વળી ધીરજ ક્યાં ગઈ ?”

“એ તને જ કહેવું પડશે કે ?”

કેશવની અધીરાઈ અને મારી ઉદાસીનતા !—બંને બે ધ્રુવના છેડા ! થોડા દિવસમાંજ એ બન્નેને એકત્ર થવાનું હતું. કોઈ અસહ્ય વેદનાનો ચમકાર વીજ સરખો મારા હૃદયને ધ્રૂજાવી ગયો.

“કેશવ, મારી એક વાત સાંભળીશ ?”

“શું ?”

“હું ડૉક્ટર થઈ જઈ ત્યાં સુધી આપણે લગ્ન ન કરીએ.”

કેશવની ત્યારની દીન મુખમુદ્રા હજીય મારી આંખ આગળ તરવરે છે.

૨૦

કેશવ મુંઝઈ ગયો. મારા દિવસો પહેલાં કરતાં પણ વધારે ઉદાસીનતામાં જવા લાગ્યા. આ બાળુ બાપુજીનું કામ વધ્યું હોવાથી એ કચેરીમાંથી સાંજે મોડા આવતા, થાક્યા પાક્યા જમીને તરત જ ઊંઘી જતા. પહેલાંની જેમ ગપ્પાં હાંકવાનો વખત એમને મળતો ન હતો. જાનો કાર્યક્રમ તેવો જ ચાલ્યા કરતો હતો. સવારે રસોઈ અને બાળુ વરકામ, અપોરે પોથીપુરાણ અને થોડી ઉંઘ, પાછલે પહેરે આડોશીપાડોશી સાથે ટાળટાળમાં ને દેવદર્શન, અને સાંજે વળી રસોડું. ઘરમાં માત્ર હું જ કામ વિનાની હતી. હવે પહેલાં જેટલો માંદગીનો ત્રાસ પણ રહ્યો ન હતો. પણ જરા વધારે કામ થતાં થાક લાગતો; એટલે મારે તો આખો દિવસ કામ કર્યા સિવાય પડ્યા જ રહેવું પડતું.

આમ છતાં સમ બાપા પૂરતું એક કામ તો મારે હતું જ. એક બે દિવસને અંતરે કેશવના પત્રો આવતા, તે વાંચવાનું અને તેના ઉત્તર લખવાનું. પણ હવે તો પત્ર લખવાનો પણ મને કંટાળો આવવા લાગ્યો હતો. મારા પત્રો ધીમે ધીમે ટુકડા થવા લાગ્યા અને કેટલીક વાર તો ઉત્તર લખવામાં વિલંબ પણ થતો.

કાંઈક વાર તો કેશવના અચૂક લાંબા પત્રો જોઈ મને મારા આળસની શરમ આવતી. પણ મારા આ અપરાધ બદલ કેશવે મારા પર કદિ પણ રીસ કરી નથી. એને લાગતું કે હું અશક્ત છું અને લાંબા પત્રો લખતાં મને ત્રાસ થતો હશે. એની આ ગેરસમજ દૂર કરવા જેટલી મારામાં હિંમત ન હતી. શક્તિ હોવા છતાં હું આવા નાના અને ભાંખાતૂટ્યા ઉત્તરો લખું છું

એમ કેશવે જાણ્યું હોત તો તેને ખોટું લાગ્યું હોત. કેશવનું મન દુઃખવતાં મારો જીવ ચાલતો ન હતો, એટલે આ આખતમાં હું એને વધારે લખતી પણ નહિ.

પણ કેશવ મારા ઉપર ચીડાય તો સારું એવું મને કોઈક વાર થતું અને એને ચીડવવા મેં એક વાર એને લખ્યું પણ ખરું:

“—તું મને આટલા લાંબા અને પ્રેમાળ પત્રો નિયમિતપણે લખે છે અને હું તો છેક દૂંઝા અને માંજાતૂટવા ઉત્તર જ આપું છું. આ અક્ષમ્ય ગુહા જદલ તું મારા પર રીસ કરીશ નહિ ત્યાં સુધી મારું આગમ અને મારી બેદરકારી વધતાં જ જવાનાં. આ દુર્ગુણો કદાચ એટલા વધશે કે પછી તું ચીડાઈશ તો યે એ ટાળશે નહિ.”

એનો કેશવે જવાબ લખ્યો --

“હું તારા પર ચીડાઈ જ શકતો નથી. તું આટલી અશક્ત છતાં પત્ર લખે છે એટલું જ મને તો ખબર છે. વળી આગમ અને બેદરકારી હાલની પરિસ્થિતિમાં દુર્ગુણ નહિ, પણ સદ્ગુણ જ ગણાશે. તારી માંદગી દૂર થવામાં તે જ કારણભૂત થશે. તારી અશક્તિ પણ ઝપાટાખંધ ઓછી થશે.”

કેશવ, તું આટલો ભયો શા માટે? કેશવ, તને થોડું ખરાબ થતાં ય ન આવડ્યું? મને તો ગાંડપણ નથી લાગ્યું?

૨૧

ક્યારેક ક્યારેક માસ્તર અમારે ત્યાં આવી જતા અને આમતેમની મઝાની વાતો સાંભળાવી જતા. તેથી મન જરા મોકળું થતું. કાંઈ કાંઈ વાર દિવાકરની વાતો પણ નીકળતી. ડાક્ટર ઘણા દિવસથી અમારે ત્યાં આવ્યા ન હતા એ સાંભળી માસ્તરને પણ ઘણું આશ્ચર્ય થયું. એમણે પૂછ્યું—

“ડાક્ટર અહીં છેલ્લે ક્યારે આવ્યા’તા?”

“સત્યનારાયણની કથાના દિવસે.”

“કેવો વિચિત્ર માણસ છે! હશે, દવા તો ચાલુ છે ને?”

“દવા તો ચાલુ છે. પણ હવે દવા દવાખાનામાંથી આવવી પડતી નથી, પણ એણે લખી આપેલી દવા દવાવાળાને ત્યાંથી બાપુજી લઈ આવે છે.”

“આમ છે એટલે જ સવારી આ બાજુ પધારતી નથી. તો ય ચાર છ દિવસમાં એકાદ આંટો તો થવો જોઈતો હતો. લહેરી માણસ છે, એકાદ દિવસ પકડી લાવીશ અહીં.”

“ક્યારે લાવશો?”

“જમે ત્યારે. બોલ, કાલે જ લાવું?”

“હા. જરૂર લાવજો.”

મારી અધીરાઈ જાણવા ન દેવાના મારા પ્રયત્નો સફળ થયા. દિવાકરનો કોયડો હજી મને મૂંઝવતો હતો. એ કોયડાનો ઉકેલ હજી મળ્યો ન હતો, એટલે માસ્તર ગયા તે ક્ષણથી જ મેં એમના ફરી આવવાની આતુરતાપૂર્વક રાહ જોવા માંડી.

એક દિવસ ગયો, બીજો ગયો, ત્રીજો ગયો; પણ માસ્તરનો પતો જ નહિ. માસ્તરના ઉપર હું ખૂબ ચીડાઈ.

આખરે એથે દિવસે માસ્તર આવ્યા.

“વાહ માસ્તર, તમે તો ખૂબ કરી. બીજો દિવસે આવ્યા ખરા!”

“હું પણ શું કરું? તું અહીં મારી રાહ જોઈ થાકી હઈશ. હું મારે ઘરે એની રાહ જોતાં થાક્યો. આવો વિચિત્ર માણસ આખી જીંદગીમાં મેં જોયો નથી. તે દિવસે હું અહીંથી નીકળ્યો અને સીધો એના દવાખાને પહોંચ્યો. વાતમાં તે વાતમાં મેં તેને અહીં આવવાનું કહ્યું, તો એ પણ કબૂલ. સાંજે મોટર લઈ ઘરે આવવાનો વાયદો પણ કરી બેઠો. હું તો વાટ જોતો બેસી રહ્યો, પણ ભાઈસાહેબનો પતો જ નહિ. બીજો દિવસે હું પાછો દવાખાને પહોંચ્યો. આવવાની વખતે જ ભાઈને કામ નીકળ્યું એટલે અવાયું નહિ. એણે બીજો દિવસે સાંજે આવવાનો વાયદો કર્યો. એ રામ એના એ. ત્રીજો દિવસ પાછો એની પાસે પહોંચ્યો. મને જોતાં જ એ તો હસવા લાગ્યો. હું કંઈ સ્વસ્તિવાચન શરૂ કરું તે પહેલાં જ એણે ચલાવ્યું—

‘માસ્તર, નાહક કાળાનાં ઘોળાં થયાં. હું આવવાનો વાયદો કરું અને તમે રાહ જોતા બેસો. એ જ તો નવાઈ. બધાં જ વચનો પૂરાં કરવાનું મનમાં લઉં અને પૂરાં ન થાય તેની ચિંતા કર્યા કરું તો મારે તો આપઘાત જ કરવો પડે. જુઓ માસ્તર, વ્યાજ વસુલ કરવા આવતા પઠાણની માફક મારી બેચી પર બેસશે માં.’ મેં એક વાર આવવા કહ્યું એટલે ગમે ત્યારે પણ આવવાનો તો ખરો જ. હું સાંજે આવવા કહું અને તમે બાકીનું બધું કામ કારે મૂકી ગંભીરપણે મારા આવવાની રાહ જોતા ડાળા ફાડી

બેસી રહો, તો એ ફાટેલી આંખ જોઈને જ હું તમારા ઘર સુધી આવેલો પણ પાછો લાગું. ગંભીરપણે મારા પર વિશ્વાસ મૂકનારની મને બીક લાગે છે. આટલા દિવસેય મારી ઉઠાં બાણાવવાની ટેવ તમારા ધ્યાનમાં ન આવી? મારે તમને શું કહેવું?—થઈ રહું. છેવટે હું જ ગધેડો ઠયો. કાલ સાંજે આખરની રાહ જોઈ આજે તારે ત્યાં આવ્યો.”

હું તો ઠરી જ ગઈ થોડી વાર પછી મેં માસ્તરને પૂછ્યું,
“માસ્તર, ડોક્ટર અહીં આવવાનું જાણી જોઈને ટાળે છે, એવું તો તમને નથી લાગતું ને?”

“ના. એવું તો ન કહેવાય. પણ—” માસ્તર અચકાતાં બોલતા હતા.

“પણ શું?”

“જવા દે. નાની છોકરીઓ આગળ આવી વાત કહેવાનો અર્થ નહિ.”

“વાહ રે વાહ! હજી હું નાની જ કે? અરે, મારો વર જીવતો હોત તો આજ તો હું ચાર છોકરાંની મા થઈ બેઠી હોત!”

“રામરામ! આવું ભળતું જ બોલતાં ક્યાંથી શીખી તું?”

“એમાં ભળતું ક્યાં આવ્યું? સાચું હતું એ કહ્યું.”

“છટ્! ભળતું તો ખરું જ. ખરું હોય તે બોલવું જ જોઈએ? છોકરીઓ ભણવાથી ખગડે, એ વાત સાચી.”

“ખોટું ખોટું બોલવાને બદલે ખરું-ખરું બોલવા માંડે એટલે ખગડે, એમ ને?”

“ના, છેક એવું નહિ. પણ, પણ દેવજાહાણ સમક્ષ, અમ્મિ-નારાયણ સમક્ષ જેની સાથે જન્મની ગાંઠ બંધાઈ ગઈ તેના

વિષે આવું બોલાય ખરું ?”

“કેવા દેવપ્રાહ્મણ અને કેવા અમિનારાયણ ! જે ચાર જણ મળી કંઈક કરવા માંડે; ઠગારા લોકો એને કંઈક મોટું નામ આપી દે; આપણા વડીલ એનું અંધ અનુકરણ કરે અને અમારું ભાવિ નિર્માણ થાય. લગ્ન પહેલાંની હું, લગ્ન પછીની હું, વૈધવ્ય દશાની હું અને આજની હું—નામ મહિમામાં ડૂબેલા જગતમાં આ બધામાં કયું સ્થિત્યંતર થયું ? મને એક વાત ન સમજાય. સારું લગ્ન શું કામ કર્યું ? લગ્ન પછી મને સાસરે શા માટે મોકલી ? પતિના મૃત્યુ પછી મારો ચાંદલો શું કામ ભુંસાયો ?—આનો અર્થ મને હજી સમજાયો નથી. દેવ આંખ મીંચીને બેસે છે, પ્રાહ્મણ કંઈ ગણગણાટ કરે અને અમે સંસારના અગ્નિકુંડમાં કુદકો મારીએ. આવા એ “આંધળા પાડા’ના બેલ.”

“પહેલાં તો જે થયું તે થયું, પણ હવે બાંધવાની નવી માંદો તો અર્થ સમજાય છે ને ? એ તો ‘આંધળા પાડા’ના બેલ નથી ને ?”

“કાને ખબર ?”

“એટલે ?”

“ખરું જ કહું તો માસ્તર, મને તો એનો અર્થ પણ ખરાખર સમજતો નથી.”

માસ્તરના મોં ઉપર ચોખ્ખું આશ્ચર્ય દેખાયું.

“તમે નવી પેઢીની છોકરીઓ એટલે સેતાનની સંતતિ. તમને સંશયપિશાચે ઘેરી લીધાં છે. તમે ક્યાં જઈ બેસશો અને શું કરશો, એ કહેવું પણ મુશ્કેલ. માનવબુદ્ધિ અપૂર્ણ હોવાથી ધર્મ અને દેવની જરૂર છે; પણ તમને એ વાત કેમ કરી ગળે ઉતરે ? તમને તો સંશયસાગરમાં ડૂબકિયાં ખાવાનું જ મમે. કૃષ્ણા,

જરા વિચાર કરતાં શીખ, નહિતર ક્યાંક અવળે માર્ગે જ ચઢી જઈશ. અમારા જેવા સાદાસીધા માણસો તો દેવધર્મના જુના-પુરાણા તુંબડાનો આશ્રય લઈને જેમતેમ પણ સંસારસાગર તરી જાય. કંઈ પણ આશ્રય વિના આ અક્ષાટ સાગર તરવો મુશ્કેલ છે. પોતાના હાથ પગ હલાવીને જ તરવાની આશા રાખવી ખોટી. હાથ પગનું બળ પરિમિત છે. તે ક્યારેક તો થાકવાના જ. અને જીવ ડૂબકિયાં ખાવા લાગવાનો. એકાદ ડૂબકી ખાધી પછી રસાતળમાં પહોંચતાં કેટલી વાર? દિવાકરનેજ જુઓને? ન તો દેવ, ન ધર્મ. મનમાં આવે એમ વર્તવાનું. આમ જ તો સોના સરખા સંસારમાં પૂજો મૂકાયો. હવે રહ્યું છે ખરું કંઈ એનું ઠામઠેકાણું? હવે તો એણે હદ જ છાંડી છે.”

“એટલે ? એ કરે છે શું?”

“જવા દે ને એ વાત. આપણે એની શી પડી છે?”

“આમ શું કરો છો? સીધી વાત હોય તે કહોને.”

“તમારા જેવી છોકરીઓએ આવી વાત સાંભળવી જોઈએ નહિ.”

“પાછી એની એ વાત ! દઉ કે એજ જવાબ ? તમે આવી વાતો અમારાથી છૂપાવશો તો અમે જગતને ખરા સ્વરૂપે શી રીતે ઓળખી શકીશું ? અને જગતની દુષ્ટતા સામે અમારું રક્ષણ શી રીતે કરી શકીશું ?”

“તારો આટલો આગ્રહ છે તો બધું કહેવું પડશે. દિવાકર ખૂબ દારૂ પીએ છે એવું મેં માત્ર સાંભળ્યું હતું. તેને મેં ક્યારેય દારૂ પીતાં જોયો ન હતો. પણ હમણાં તો તેનું આ વ્યસન વધતું જાય છે. પહેલાં જાતની શરમ છાંડી હતી, છતાં જગતની શરમ આવવી હતી. પરંતુ હવે તો જગતની શરમ પણ એણે છાંડી

છે. દવાખાનામાં પણ છેક સામેના ટેબલ પર એક શીશી અને અખંડ ભરેલી દારૂની પ્યાલી પડ્યાં જ હોય છે.”

“દિવાકર માટે આટલી બધી લાગણી હોવા છતાં તમે એને કંઈ જ કહેતા નથી?”

“તે સાંભળે જ છે ક્યા કાકાનું? હું એના આગ્રહે પીવા ન માંડું તો ઉલટું મને જ ગાંડામાં ગણશે. એ મૂર્તિ કંઈ ઓછી વિચિત્ર નથી. એને સન્માર્ગે દોરવા મારો પ્રાણ પણ આપું એટલો એણે મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. મૂળે તો એ સુશીલ, સદ્ગુણી અને ઉદાર દિલનો છે. પણ પાશ્ચાત્ય સુધારણાના ચરણે એણે પોતાના જીવનની ધૂળધાણી કરી નાંખી છે.”

“આ દવાખાનાવાળો કાર્યક્રમ ક્યારથી શરૂ થયો?”

“એ તો મને ચોકકસ ખબર નથી.”

થોડી વાર શાંત રહી મેં પૂછ્યું,

“આપણે ત્યાં સત્યનારાયણની કથા થઈ તે પહેલાં આવું બનતું હતું?”

“ના. તે પહેલાં તો નહિ જ. કેશવરાય જોડે હું ઘણી વાર દવાખાનામાં જતો. પણ ત્યારે તો આવું જોવામાં આવતું નહિ.”

થોડી વારમાં માસ્તર ગયા. હું વિચારમાં પડી. સત્યનારાયણની કથા પહેલાં વ્યસન વધી પડ્યું ન હતું. કથા પછી વ્યસન વધતું ગયું. કથાને અને આને કંઈ સંબંધ હશે ખરો? આના મૂળમાં પેલી વાતચીત તો ન હોય ને? મારી તરંગમાળા અટકી. મેં જ અટકાવી. વિચારોનો અટૂટ પ્રવાહ મનને જે અવસ્થામાં ધસડી જાય તે અવસ્થામાં ક્ષણભર પણ રહેવાની મારી ઈચ્છા ન હતી.

૨૨

મારી અશક્તિ ચાલી ગઈ હતી. જા અને આપુ પણ એવું માનતાં થયાં હતાં. માફ વજન કરી જોવાની મને ઇચ્છા જાગી. એક દિવસ માસ્તર આવતાં મેં સહજ વાત કાઢી. તે બોલ્યા—

“એમાં શું ? ચાલો દિવાકરના દવાખાને.”

અમે તરતજ નીકળી પડ્યાં, દવાખાનામાં પહોંચ્યાં. દિવાકર સામેજ બેઠો હતો. અમને જોતાંજ એણે એક નોકરને સામે મોકલ્યો. તે અમને બાજુના એક ઓરડામાં લઈ ગયો. માસ્તર દિવાકરને બોલાવવા ગયા. દિવાકરના દવાખાનામાં હું પહેલીજ વાર આવી હતી તેથી અથવા બીજા ગમે તે કારણે મને થોડો ગૂંઝળાટ થયો. થોડીજ વારમાં માસ્તર આવ્યા. ‘દિવાકર આવે છે’ કહી બીજી વાતોએ ચઢ્યા. થોડીજ વારમાં એક માણસ કાંટો લઈ આવ્યો. મેં વજન કરી લીધું. પહેલાંના જેટલું નહિ, તો પણ હું મુંબઈ હતી ત્યારના કરતાં માફ વજન વધ્યું હતું. મેં ઠીક સંતોષ અનુભવ્યો.

અમે ઘણી વાર સુધી બેઠાં. દિવાકર આવે એવું દેખાયું નહિ. એટલે થાકીને માસ્તર ત્યાં ગયા અને ખજાર લઈને તરતજ પાછા આવ્યા. દિવાકર કંઈક કામે બહાર ગયો હતો. એ વિચિત્ર માણસ અમને જરા વારમાં આવવાનું કહી કંઈ પણ કહ્યા સિવાય બહાર નીકળી ગયો હતો. માસ્તરે ચીડાતાં ચીડાતાં જવાની તૈયારી કરવા માંડી.

અમે પાછાં ઘરે આવ્યાં. માસ્તર પોતાના ઘરે ગયા. દિવાકર મને મળવાનું મુદ્દમ દાળે છે એવી મારી પકડી ખાતરી થઈ.

બીજે દિવસે માસ્તરે આવી કહેવા માંડ્યું—

“જોઈ મઝા ? કાલે હું અહીંથી ધરે ગયો તો દિવાકરની મોટર ખારણામાં ઉભેલી. ભાઈ અમારાં ધરવાળાં સાથે ગપ્પાં હાંકતા બેઠેલા. મને જોતાંજ જોણે ચલાવ્યું, ‘અરે માસ્તર ! તમે આવ્યા શું ને ગયા શું ? મને એક જરૂરનું કામ યાદ આવ્યું એટલે મારે બહાર જવું પડ્યું. હું પાંચ મિનિટમાં તો પાછો આવ્યો, જોયું તો તમે તો ચાલ્યા ગયેલાં.’ મેં તેને થોડી સંભળાવી.—હશે જવા દો એ વાત. એ કહે છે કે હવે તું ફરવા કરવા જાય તો કંઈજ વાંધો નથી. પહેલાં જઈ શકાય એટલું ધીમે ધીમે જવું. થોડું થોડું ચાલવાનું વગરતા જવું સાંજ કરતાં સવારે જવું ઠીક. ધૂળનો ત્રાસ નહિ.”

‘ક્યાં જવું ? કોની સાથે જવું ?’ એવા પ્રશ્નો થતાંજ માસ્તરે કહ્યું, “હુંજ દરરોજ સવારે આવું તો જોમાં વળી વિચારવાનું શું હતું ?”

અમે રોજ સવારે ફરવા જવાનું નક્કી કર્યું. ફરવા જવાની શરૂઆત પણ થઈ ગઈ. મારામાં નવું ચેતન આવતું લાગ્યું. આટલા દિવસ ગોંધાઈ રહેલી હોવાથી બહારનું જગત પારકું થયું હતું. શરૂઆતમાં તો સારી સૃષ્ટિ નવીન જ લાગતી—

મારામાં સૃષ્ટિને નીરખવાની નવી દૃષ્ટિ આવી હતી ?

૨૩

ધીમે ધીમે અમે લાંબે સુધી ફરવા જવા માંડ્યું હતું. એક દિવસ ગામ બહારના નિર્જન રસ્તે જતાં થોડે દૂર મેં એક સુંદર બંગલો જોયો. એની સામે એક સુંદર બાગ પણ હતો.

“માસ્તર, આ બંગલો કોનો?”

માસ્તરે નજર કરી જોયું. “હાં. એ તો સ્વરૂપ, અરે દિવા-કરનો બંગલો. જમણું? થોડાં ફુલ પણ લઈ આવીશું પૂજા માટે ફુલ શોધવા બીજે ક્યાંય જવાનું મટે.”

હું થોડી જ ના કહેવાની હતી? મને તો ભાવતું હતું ને વેદો કહ્યું. બંગલો નજીક આવતો ગયો તેમ મારા મનની અસ્વ-સ્થતા વધવા લાગી. મનમાં ચાલતી એ ભાંજગડ અવર્ણનીય હતી.

અમે બાગમાં પ્રવેશ્યાં. મને ક્યાનો દિવસ યાદ આવ્યો.

બાગ એટલો સુંદર હતો, ફુલો એટલાં મોહક અને મનો-રમ હતાં કે હું આનંદથી ગાંડી બની જતી હતી. મારી વૃત્તિને હું મહા મુશ્કેલીથી કાબુમાં રાખી શકી.

ઉછળતી વૃત્તિને દાબવા શબ્દો ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે છે, એવું લાગતાં મેં વાતની શરૂઆત કરી,

“માસ્તર, ફુલ લઈ આપણે પાછાં જ જઈએ. આટલી વારમાં દિવાકર ઉઠ્યો પણ નહિ હોય.”

“એ ઉઠ્યો છે કે નહિ તે જોઈ આવું?”

“તે જોવાની શી જરૂર છે? આપણે આપણે ફુલ લઈ પાછા ફરીએ. દિવાકર મળી ગયો તો મોડું થશે.”

“હા. એ પણ ખરું. તું અહીં જ થોભ. સાહેબ ઉઠ્યા

છે કે નહિ તે જોઈને હું તરત જ પાછો આવું છું. અહીં આવીને મળ્યા વિના જવાયું તો મારું તો મોત જ આવ્યું જાણો. ”

માસ્તર બંગલા તરફ વળી ગયા. નકામા ઉભા રહેવા કરતાં કુલો તોડવા માંડું તો ફીક એમ ધારી મેં કુલો તોડવા બાગમાં આમતેમ ભમવા માંડ્યું. એક વળાંક લેતાં મેં ગુલાબનું એક સુંદર ફૂલ જોયું. તે તોડવા હું લગભગ દોડી. પણ અતિશય આનંદમાં મને એ જણાયું નહિ. કુલ તોડતાં મેં કાંઈનાં પમલાંતો અવાજ સાંભળ્યો. મેં પાછા વળી જોયું તો દિવાકર — !

હું તો ઠરીજ ગઈ. પણ મને તો મારા કરતાં દિવાકરજ વધારે ગભરાઈ ગયેલો લાગ્યો. પોતાની દૃષ્ટિ ઉપર વિશ્વાસ મૂકવો કે નહિ એવો એને પ્રશ્ન થયો હશે ?

“તમે અહીં ક્યાંથી ?”

“ફૂલની ચોરી કરવા. આ ફૂલ કેટલો ત્રાસ આપે છે ? તૂટતુંજ નથી ને.”

લાંબી પકડી તોડતાં ફૂલ જલદી તૂટતું ન હતું.

“ઉભાં રહો, હું તોડી દઉં.” દિવાકર આગળ વધતાં બોલ્યો.

પણ મને એ કેમ ગમે ? મેં એ ફૂલ તોડવાનો જોરદાર પ્રયત્ન કર્યો. તેમાં એક કટો એવા જોરથી લાગ્યો કે ‘ઓ મા’ દરી મેં એ ફૂલ છોડી દીધું. આંગળોમાંથી લાલીની ટશર ફૂટી. મેં તરતજ તે આંગળી સંતાડી.

“લાગ્યો ને કાંટો ? મેં ઉભા રહેવા કહ્યું તે સાંભળ્યું નહિ. વધારે તો લાગ્યું નથી ને ? જોઈ.”

“ના. વધારે લાગ્યું નથી. માત્ર સહેજ લોહી નીકળ્યું છે.”

ખરું કહું તો કાંટો ખરાબર બેડો હતો. અગત્ય પણ ઘણી ઉઠતી હતી.

“જોઈ. આંગળી બતાવો તો.”

હું આંગળી બતાવતી નોંતી એ જોઈ દિવાકરે કાંડું પકડી મારો હાથ ઊંચક્યો.

“ઠીક લોહી નીકળ્યું છે, કેમ ? જુઓ, એમ કરો. ત્યાં હોજમાં પાણી વહે છે, તેમાં હાથ ધરી રાખો; એટલે તુરતજ બંધ થઈ જશે.” આટલું કહેતાં એણે મારો હાથ છોડી દીધો.

વાત તો કંઈજ બની ન હતી, પણ.....

“આ ફૂલ લીધા સિવાય હું ખસવાની નથી.”

“હું એ ફૂલ તોડી દઉં છું. તમે પહેલાં આગળ જાઓ અને પાણીમાં આંગળી બોળી રાખો.”

હું પાણીના હોજ પાસે ગઈ. દિવાકર ફૂલ તોડીને આવ્યો. ત્યારે મારી આંગળીમાંથી વહેતું લોહી બંધ થવા આવ્યું હતું. તોયે હોજ પાસે બેસી રહી મેં પાણીમાં આંગળી રાખી મૂકી હતી. દિવાકરે હોજની બીજી બાજુએ થોડે અંતરે બેસતાં મારા હાથમાં ફૂલ મૂક્યું.

“મારા બાગનાં ફૂલ તોડતાં શી શિક્ષા વેઠવી પડે છે, એ તો સમજ્યું ને હવે ?” દિવાકર અર્થપૂર્ણ રીતે હસતાં બોલ્યો.

“હાં. પણ એ શિક્ષાથી ડરી ફૂલ તોડવાનું હું થોડુંજ રહેવા દઉં છું ?”

“તમે નહિ રહો તો મારે તમને અટકાવવાં પડશે. હશે, પણ તમે આવ્યાં કેમ ?”

“કેમ આવી એટલે ? ચાલીને વળો. મેં તમારે મોંએજ નોંતું કહ્યું કે તમે ના પાડશો તોય તમારો બાગ જોવા હું આવવાની છું. તે વખતે તમે મને ઝેરી સાપની અને બીજી કેવી કેવી બીક બતાવી હતી ?”

“એ બીક ન હતી, એ તો ખરી વાત હતી.”

“હતી ! પણ હવે તો નથી ને ? મેં બાગમાં આવવાની ઇચ્છા કરી ત્યાંજ તમારા ઝેરી સાપોએ ભાગવા માંડ્યું. ખરું ને ?”

“એમ પણ બન્યું હોય. પણ જવા દો એ વાત. તમે અહીં આવ્યાં કેવી રીતે, તે કહો. એકલાં જ આવ્યાં છો ?”

“હા.” મેં હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો. મારા હસવામાં રહેલું તોફાન એણે ઓળખી લીધું.

“જુહું. બોલો, કેની સાથે આવ્યાં છો ?”

“હું એકલી ન આવી શકું ?”

“નહિ જ. કેણુ આવ્યું છે તમારી સાથે ? બાપુજી આવ્યા છે ?”

“ના. માસ્તર આવ્યા છે.”

“માસ્તર ! ક્યાં ગયા એ ?”

“તમે આટલા વહેલા ઉડ્યા છો કે નહિ એ જોવા માટે એ બંગલા તરફ ગયા અને મેં બાગમાં ફરવા માંડ્યું.”

“એમ બાબત છે ? ચાલો ત્યારે એને બોળાએ.”

અમે ઉઠ્યાં. સૂર્ય ઉગ્યાને થોડી જ વાર થઈ હતી. સૂર્યના સૂવર્ણરંગી કિરણોથી બાગની શોભા વધી ગઈ હતી. પવન પણ મધુર મધુર વાતો હતો. પવનની લહેરમાં વૃક્ષોનો સારો સંસાર ડાલતો હતો. દિવાકરે એક વાર મારા તરફ નજર ફેરવી. પણ તરત જ એણે દષ્ટિ સૂર્ય તરફ ફેરવી લીધી. અમે બંગલા તરફ ચાલવા માંડ્યું. બંગલા પાસે પહોંચતાં સુધીમાં દિવાકરે એક વાર મારા તરફ જોયું નહિ.

અમે બંગલા નજીક પહોંચ્યાં ત્યાં માસ્તર સામેથી આવતા દેખાયા. તેમણે પાછોડીને છેડે કુલો બાંધ્યાં હતાં. તે બોલ્યા,

“વાહ! ખૂબ કરી. તમને શોધવા બંગલામાં આવ્યો ત્યાં તમારો પત્તોજ નહિ.”

“તમે મને હંમેશા જોડે ઠેકાણેજ શોધવાના.”

“માસ્તર, મને તો એ શોધ્યા વિનાજ જડ્યા! હવે ચાલવું છે ને ધરે?”

“હા, હા. ચાલવાના નહિ તો શું કરશું?”

“ક્યાં જશો માસ્તર? એહા લીધા સિવાય તમારો છૂટકો થવાનો નથી.”

“એહાની વાત માંડી વાળો. અમને ખૂબ મોઢું થશે અને તાપ પણ થશેજ ને?” મેં બહાનું કાઢ્યું.

“તેની ચિંતા ન કરશો. હું તમને મારી મોટરમાં ધરે પહોંચાડી દઈશ. જુઓ. મોટરની વાત સાંભળતાં તો માસ્તરના પગ જમીનને ચોંટી ગયા. એહા અને મોટર મળવાનાં હોય ત્યાં પછી માસ્તર હાલેજ શાના?”

“સાચું કે માસ્તર? એવુંજ હોય તો તમે રહો અહીં એહા પીવા. હું તો મારે જઈશ એકલી.”

“ચાલો, ચાલો. ગાંડાં શાનાં કાઢો છો?” જરા અધિકાર-યુક્ત સ્વરે દિવાકર બોલ્યો. બોલ્યા સિવાયજ મેં એમની પાછળ ચાલવા માંડ્યું.

૨૪

હું ઘરે પાછી આવી ત્યાં કેશવનો પત્ર મારી રાહ જોતો પડ્યો હતો. પરખીડિયું ભારે હતું. મારું હૃદય જોરથી ધબકવા માંડ્યું. મેં પત્ર વાંચ્યો. પત્રમાં નવીન કંઈ જ ન હતું.

૨૫

દિવાકર અમારે ત્યાં વારંવાર આવવા લાગ્યો. પહેલાં જેવીજ મળતી વાતોમાં વખત જવા લાગ્યો. બા અને બાપુ કામમાં હોય એટલે અમે જો જ જણાં વાતો કર્યા કરતાં.

દિવાકરના સ્વભાવની ગૂંચ ડીકઠીક ઉકેલવા લાગી હતી. પણ એના સ્વભાવે એના જીવનનો કાયડો ઉકેલવામાં કંઈ ખાસ મદદ કરી નહિ. એ તો પહેલાં જોટલો જ ગૂઢ રહ્યો. અમારું ઓળખાણ મૈત્રિને માર્ગે આગળ વધવા લાગ્યું. મૈત્રિ થઈ પણ હશે. પરંતુ આ અતિ પરિચય અને નિત્યના સહવાસે અમારામાં કંઈક પરિવર્તન થતું હતું એવું મને લાગ્યું. અમે દિલ ખોલીને કંઈ પણ વાતો કરી શકતાં નહિ. અમારો વખત મળતી પણ નહોતી અને જીવન સાથે સંબંધ

વિનાની વાતોમાંજ પૂરો થતો. એકમેકનાં જીવન-રહસ્યો એક બીજાને જાણવા ન દેવાની જાણે અમારી વચ્ચે હરિકાઈ ચાલતી.

પણ ક્યારે ક્યારે એકાદ વાક્ય, એકાદ શબ્દ સહજ નીકળી પડી મારી આ શંકાને ભૂલવી દેવા મથતાં.

૨૬

ચૈત્ર માસ હતો. હળદીકંકુના દિવસો હોવાથી બા બહાર ગઈ હતી. ઘરમાં હું એકલીજ હતી. કપાળનો ચાંદલો ભુંસાયો કે હળદીકંકુ કાચમને માટે ભૂલવું પડે. વૈધવ્યની વિશિષ્ટ પ્રકારની વિષમતાને તો હું પાર કરી ગઈ હતી, તો પણ આવા પ્રસંગે વિધવાજીવનની વિષમતા મનને સ્પર્શ્યા સિવાય રહેતી નહિ. સિત્તેર વર્ષની સૌભાગ્યવતી બનીઠની ઘરઘર ફરે તેને અપશુકન ન થાય માટે સત્તર વર્ષની અથવા તેથીય નાની વયની વિધવાને ઘરમાં બેસી રહેવું પડે. પતિના મૃત્યુનું કારણ એજ હોય તેમ એને આવી જન્મટીપની સજ્જ ભોગવવી પડે ! છતાં બીજી વિધવાઓ કરતાં મારી પરિસ્થિતિ અને મારા માનસનું ઘડતર જુદાજ પ્રકારનાં હોવાથી ઘરમાં બેસી રહેતાં મને જરા પણ ખોટું લાગતું નહિ.

દિવાકર ધણુંખરું દરરોજ સાંજે અમારે ત્યાં આવતો. આજે વખત થઈ ગયો હોવા છતાં એ આવ્યો ન હતો. એને

પહેલી જ વાર મોડું થયું હતું એવું નોંતું. તોય આજે એ આવ્યો નહિ. એટલે હું કંઈક ઉદાસ થઈ બેઠી હતી. હું બારીમાંથી રસ્તા પર જોતી હતી. તરેહતરેહનાં ઠાઠમાડ કરી રસ્તા પરથી બેરાંઓ જતાં હતાં: કોઈ પગપાળાં, તો કોઈ ટાંગામાં, તો કોઈ વૈભવનું પ્રદર્શન કરતાં મોટરમાં. પણ આ વૈભવ બાહ્યાંગ પૂરતો જ હતો, આ ઠાઠ ઉપરનો જ હતો. મારી સામેથી જતી સ્ત્રીઓમાં મને એક જ ભાવ દેખાયો-ઉદાસીનતા.

હળદીકંકુ માટે કરવો જ જોઈએ એટલે સૌએ ઠકારો કર્યો લાગતો હતો. વસંતમાં નિસર્ગે નવચેતન સ્ફુરે છે, સારી સૃષ્ટિ સમુદ્ધાસ ધારે છે. અને તે જોઈ મન પણ ઉદ્વિસિત બને છે, ઉત્સવપ્રિય બને છે. વસંતગૌરીના પૂજન માટે જતી એક પણ સ્ત્રીના મુખ પર મને વસંતનો ઉદ્ધાસ દેખાતો ન હતો. ફરજિયાત કરેલી વાતમાં દમ પણ ક્યાંથી હોય? નિસર્ગમાંના નવચેતન સાથે સહેલાઈથી એક રૂપ થનારી બાહ્યવૃત્તિ વિકાસ પામે ન પામે, ત્યાં જ અનિચ્છિત વિવાહિત જીવન અને સાસરાના અનૈર્સિંગ વાતાવરણમાં એનો પ્રવેશ થાય. ત્યાંજ-ત્યારેજ સારીય કોમળ વૃત્તિઓ કરમાવા માડે. પછીનું આયુષ્ય દુનિયાની નજરે ગમે તેટલા એશઆરામનું હોય તો પણ એક વાર કરમાયેલી વેલ ફરી ખીલતી નથી. એના ચહેરા પર અકાલ ઠાવકાશ અને વૃદ્ધત્વ કાયમનાં આવી વસે છે. હૃદયના અવસાન સાથે દેહના અવસાનને કંઈજ સંબંધ નથી. એટલેજ મનુષ્ય જીવતું રહે છે. કુદરતના, સર્વ જગતના સોંદર્ય સાથે એક થનારું મન આપણું હતું એ પણ ભૂલાઈ જાય છે. વસંતગૌરીને વધામણે સજ્જ થયેલી કોઈ પણ સ્ત્રીને સોંદર્યનું સહેજ પણ જ્ઞાન ન હતું.

ગૌરીપૂજન માત્ર ધાર્મિક વાતજ બની ગઈ. પાપપુણ્ય સાથે

તેનો સંબંધ હતો. નૈસર્ગિક મનોભાવનું પાપી ભીરુતામાં રૂપાન્તર થયું. દર વર્ષે ગૌરીપૂજન થવું જ જોઈએ, પૂજન ન થયું તો પાપ લાગે. પાંચ સૌભાગ્યવતીઓને ત્યાં જઈ પરસ્પર મંજળ ન ઈચ્છે તો સૌભાગ્ય પર ધાડ આવે : આવા અનેક વહેંચે સ્ત્રીઓના મનને ભીરુ બનાવી દીધું. વસંતગૌરીના પૂજનમાંથી વસંતનું મહત્વ જતું રહ્યું. અને ગૌરીપૂજન શુષ્ક લોકાચાર બની ગયું. સૌંદર્યનો ખ્યાલ ભુલાઈ ગયો.

સામેથી જતી સ્ત્રીઓ મને તો શણગારેલાં શય જેવી લાગતી હતી.

મને આમ ચારે દાર ઉદાસીનતા દેખાતી હતી. મારું મન પણ ઉદાસ થઈ ગયું. મારો સર્વ ઉત્સાહ ઉડી ગયો. દિવાકરની આવવાની હું દરરોજ ઉત્સુકતાપૂર્વક રાહ જોતી. આજે તો એની રાહ જોવાનો ઉત્સાહ પણ રહ્યો નહિ. ઘણા દિવસથી આવી વૃત્તિ અનુભવી ન હતી.

મને પહેલાંની ઉદાસીનતા યાદ આવી.

આ વૃત્તિ કેમ ભૂલાઈ હતી ? દિવાકરની ઝોળખાણ થયા પછી મેં આવી ઉદાસ વૃત્તિ અનુભવી ન હતી. દિવાકરની ઝોળખાણ થવાને અને ઉદાસીનતાના અદસ્ય થવાને કંઈ સંબંધ ખરો ? દિવાકરના જીવનનો આંટીપૂંટીવાળો કાયડો ઉકેલવાની ધૂનમાં મારી એ ઉદાસીનતા ભુલાઈ હશે ? મારે ના કાયડા સાથે શું ? કાયડાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જામે તે કાય તેની સાથે મારે શો સંબંધ ? ઉદાસીનતા-કાયમની ઉદાસીનતા એજ મારું ભાવિ ! જગતની દૃષ્ટિએ હું બીજી સ્ત્રીઓના માફક સુખી થઈશ; તો પણ મારી ઉદાસીનતા ઝાંઝી થશે ખરી ? અશક્ય.

ઘરે ને સી રહેવાનો કંટાળો આવવા લાગ્યો. એકલાં એકલાં ખ્યાંક ફરી આવવાનું મન થયું. ચંપલ પહેરી હું નીકળી

પડી. નીકળતાં થયું, 'દિવાકર ધરે આવ્યો તો ?' મારા પમ અટક્યા. મારાથી એકલા બેસી રહેવાય એમ પણ ન હતું. એટલે નોકરને કહી હું ફરવા ચાલી ગઈ.

૨૭

દરેરોજના પ્રમાણમાં હું ઉતાવળે ચાલતી હતી. ક્યારે ગામ બહાર નીકળી જઈ એવું થતું હતું. પાંચ દશ મિનિટમાં હું ગામ બહાર આવી ચઢી. એકાન્ત મળતાંજ મેં છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો. ગામથી થોડે દૂર ગઈ હઈશ ત્યાં તો મોટરનું બૂંગળું સંભળાયું. હું રસ્તાની આજુએ સરકું તે પહેલાંજ મોટર મારી સામે આવી અટકી. મેં ઉંચે જોયું તો દિવાકર.

“ક્યાં નીકળ્યાં ?” એણે પ્રશ્ન કર્યો.

“ફરવા. અને તમે ?”

“હું તમારે ત્યાં આવવા નીકળ્યો હતો.”

“સાચેજ ?”

“તમને સાચું નથી લાગતું ? ગાડીમાં બેસો, અને જુઓ, હું તમારે ધરે જઈ છું કે નહિ તે.”

હું મોટરમાં જઈ બેઠી. મારે આજે ઝાઝું બોલવું નોંવું. એટલે આનાકાની કરાવ્યા વિનાજ હું અંદર બેઠી. મારી ઉદાસીનતા એાછી થઈ ન હતી.

“ધરે જવું છે કે ફરવા ?”

“અમે ત્યાં.”

“ગમે ત્યાં ?” દિવાકરે જરા આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“હા. ગમે ત્યાં.” મેં ફરી જવાબ આપ્યો.

ગાડી ચાલુ થઈ.

ગાડી ક્યાં જતી હતી એનું મને થોડી વાર તો ખ્યાન જ ન રહ્યું. ગામથી એએક માઇલ દૂર એક કુંગરો હતો. એ પર બળાણવાળો એક રસ્તો હતો. કુંગરા પર મોટર ચઢવા લાગી ત્યારે હું વિચારમાંથી જાગી. આ કુંગરા પર એક તળાવ હતું. તળાવ આવતાં જ દિવાકરે મોટર થોભાવી અને એક બાજુએ બેસી કરી.

ગાડીમાંથી ઊતરી અમે તળાવ કાંઠે ફરવા માંડ્યું. અમે ફરતાં હતાં તે તળાવની બાજુ ગામથી તદ્દન દૂર હતી. ગામની બાજુએ પાણી રોકવા એક બંધ બાંધ્યો હતો. ગામના લોકો ત્યાં ફરવા આવતાં. બોઢોની સગવડ માટે ત્યાં બેઠક વગેરેની સોંપ કરવામાં આવી હતી. અમે ફરતાં હતાં તે બાજુએ હું પહેલાં કઠી પહોંચી આવી ન હતી. એ બાજુ કેટલી શાન્ત અને રમણીય હતી ! અમે એકમેક સાથે બોલ્યા સિવાય જ ચાલતાં હતાં. થોડી વાર ફરી અમે એક ‘હરિયાણા’માં બેઠાં.

“આજે તમને ઠીક નથી લાગતું ?”

“ઠીક શા માટે ન હોય ?”

“મેં ડોક્ટરના નાતે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો નથી.”

“તો મેં દરદીના નાતે ઉત્તર દીધો નથી.”

“તો ય આજે તમે ઠીક લાગતાં નથી.”

“હું કેવી લાગું છું એ મારાથી કેમ કહેવાય ?”

“પોતાને ગમ ન પડે ત્યારે બીજાં કહે તે માનવું જોઈએ.

આને તમને શું થયું છે?”

હું કંઈ જ બોલી નહિ.

“તમારે કહેવું ન હોય તો મારો એવો આગ્રહ પણ નથી. હું તમારા વિશ્વાસને પાત્ર નથી. મને માત્ર આને કંઈક ઠીક લાગે છે. આ ક્ષણે તો મારા જેવો સુખી જગતમાં ભાગ્યે જ કોઈ હશે. આનું બધું શ્રેય તમને.”

દિવાકરનો ચહેરો અંબીર થઈ ગયો. ન બોલવાનું બોલી જવાયું હોય તેમ એ નરમ થઈ ગયો. એની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં લાગ્યાં. મેં પહેલાં ક્યારેય એને આવી અવસ્થામાં જોયો ન હતો. હું કંઈ જ બોલી નહિ. પણ મારી તંદ્રામાંથી હું જાગી ગઈ ખરી. દિવાકરનું કંઈ મેં બરાબર સાંભળ્યું ન હતું. એટલે હવે પછી એ શું કહે છે તે સાંભળી લેવા હું એકચિત્ત બની. થોડી વારે દિવાકરે બોલવા માંડ્યું,

“મારા બોલવાનો અવળો અર્થ કરશો નહિ. તમે મારી સાથે આજ સુધી એવી મમતાથી વર્ત્યાં છો કે મારા સારા જીવનમાં મેં એવી મમતા અનુભવી ન હતી.”

દિવાકર ક્ષણભર અટક્યો. એની દષ્ટિ તળાવનાં પાણી પર સ્થિર થઈ હતી. એના ચહેરા ઉપર એક પ્રકારની ખિન્નતા છવાઈ ગઈ. એણે આમળ બોલવા માંડ્યું,

“સાત વર્ષ પૂર્વે અમારું લગ્ન થયું. તે વેળા હું તદ્દન નિરાધાર હતો. એમ. બી. બી. એસ. ની ઉપાધિ સિવાય મારી પાસે બીજી પૂંજી ન હતી. શકુન્તલા એક શ્રીમંત સુધારકની પુત્રી હતી. મારી કર્તવ્ય-પરાયણતા ઉપર એને આસ્થા હતી. મારી માંગણીનો એણે સ્વીકાર કર્યો, ત્યારે મારી જાતને મેં સર્વથી સુખી માની. હું ધંધાર્થે અહીં આવ્યો. શરૂઆતમાં એકાદ વર્ષ તો મારી આવક નહિ જેવી જ રહી. શકુન્તલાને

એના મહિયર જેટલો વૈભવ હું આપી શક્યો નહિ. એનું મને ખૂબ દુઃખ થતું, માફ હૃદય ચિરાતું. અને એ જ વર્ષો દરમિયાન મારા સંસારના સ્વર્ગનાં સ્વપ્નોને ઊડી જવાનો વખત આવ્યો.

“શકુન્તલા સંસ્કારે ગાંભીર્યપ્રિય હતી. મારી વૃત્તિમાં ગાંભીર્ય નહિ પણ ટીખળ હતું. માફ વર્તન શકુન્તલા સમજી શક્તી નહિ. નાની નાની વાતોમાં અમે ઝઘડવા માંડ્યું. હું દર વેળા નમતું આપવાનો પ્રયત્ન કરતો અને વાત વધતી અટકતી. છેવટે તો મારી સહનશીલતાની હદ પણ આવી રહી. સ્નેહભ્રમ પછીનું જીવન પણ આવું કટુતાપૂર્ણ હોય છે એની કલ્પના મને સ્વપ્નમાં પણ આવી ન હતી.....એક દિવસ એક મિત્રને ત્યાં મિજમાની હતી. એ વખતે હું તદ્દન નિર્વ્યસની હતો. પરંતુ ત્યાં એક મિત્રના આગ્રહને વશ થઈ મેં બીડી પીધી. મને જ એ ગમ્યું નોતું. તે પછી હું બીડી પીઉં એવું બનવાનું પણ ન હતું. ઘરે આવી ગંભીરતામાં તે ગંભીરતામાં શકુન્તલાને મેં બીડી પીધાની વાત કહી. સાંભળતાં જ તે મારા પર એવી તો ચિડાઈ! તે વેળાની એની મુખમુદ્રાનું મને સ્મરણ થઈ આવે છે ત્યારે હજીયે માફ શરીર ધ્રુજી ઉઠે છે. મેં મારી ભૂલ સ્વીકારી, ફરી બીડી ન પીવાનું મેં વચન પણ આપ્યું. છતાં એનો ક્રોધ, એના મનનો સંતાપ ઓછા થયા નહિ. જાણે બીડી પીવાથી મારો ભયંકર અધઃપાત થઈ ગયો હોયને! મારી સહનશીલતાનો રહ્યોસહ્યો અંશ પણ ત્યારે ઉડી ગયો. હું બહાર નીકળી પડ્યો, સીગારેટનો એક ડબ્બો વેચાતો લઈ આવ્યો. શકુન્તલાનો સંતાપ હજી શમ્યો ન હતો. મેં એક પછી એક સીગારેટ પીધે રાખી. શકુન્તલા ક્રોધથી, સંતાપથી લાલ થઈ ગઈ. મારા ચહેરા પર સીગારેટ પીધે રાખવાનો નિશ્ચય જોઈ એ કંઈ પણ બોલી નહિ. તે એકદમ ઓરડામાંથી બહાર નીકળી ગઈ. મેં આખી રાત સીગારેટ પીધે

રાખી. એક પૂરી થતાં બીજી શરૂ થતી. મારા સંસારની આ હોળી જ થાય છે એમ મને લાગ્યું !

“ શકુન્તલાને સમાજ સુધારાનું ગાંડપણ લાગ્યું હતું. એ બી. એ. થઈ હતી. પોતાના જ્ઞાનનો લાભ અન્ય સ્ત્રીઓ પણ ઉઠાવે એવી એની ભાવના હતી. એણે અહીં એક સ્ત્રી સમાજ સ્થાપ્યો. અપોરે આરથી પાંચ એ ત્યાં જતી. કોઈ વાર સવારે પણ તે કામ નિમિત્તે એને બહાર જવાનું થતું. એનાં અથાગ પરિશ્રમ અને સેવા બદલ એની ઠેરઠેર પ્રશંસા થવા લાગી. હું દવાખાનામાં સવારે જતો. દરદીઓને તપાસતાં, સાયકલ લઈ દરદીઓને ત્યાં રખડતાં ખાર-અને ક્યારેક એક પણ વાગી જતો. શરૂઆતમાં આવક ઓછી હતી. એટલે મેં એક ધર્મીદા દવાખાનામાં નોકરી લીધી. હું થાકીપાકીને ઘરે આવતો, ત્યાં શકુન્તલા જમીકરી સમાજમાં પહોંચી જ હોય. એવે વખતે મને શું થતું હશે, તે તમે કહી પણ ન શકો. તેણે પીરસી રાખેલી થાળી શોધી લઈ હું મૂગો-મૂગો જમી લેતો અને મારી ભૂખ ભાંગતો. પાછલા પહોરે જતેજ ચહા બનાવી પી લઈ મારા કામે નીકળી જતો. આ પ્રકારનાં પગરણ લગભગ અમારા લગ્નજીવનની શરૂઆતથી જ થયાં. સમાજસેવાર્થે મારા વૈયક્તિક જીવનમાં થોડી અજવડો વેડી લેવી પડે તેથી શું? ભણેલી અને અભણ સ્ત્રીમાં ફરક તો હોય જ ને? એની સમાજસેવા બદલ મેં એને ક્યારેય દોષ દીધો નહોતો, પણ તાપ તડકામાંથી થાક્યો પાક્યો ઘરે આવ્યો હોઈ ત્યાં શકુન્તલા હોય તો સારું એવું મનમાં થતું. સમાજને ખાતર પણ આવું મનમાં ન લાવવાના મેં ખૂબ પ્રયત્ન કર્યા. પણ તે પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. એને દોષ ન દેવો અને એના કાર્યની આડે ન આવવું, એટલું જ હું કરી શકું તેમ હતું. અને એમ કરવામાં હું ચૂક્યો પણ નથી. પણ... શું ?

કેને કહું ?

“શકુન્તલા પ્રસિદ્ધિના પ્રકાશમાં આવી. તેના કાર્યની વર્તમાનપત્રોમાં અને મંડળોમાં ખૂબ પ્રશંસા થવા લાગી. શકુન્તલાનો ઉત્સાહ દ્વિગુણિત થયો અને એની પ્રવૃત્તિઓ પણ વધી.

“હું થાક્યોપાક્યો ઘરે આવ્યો હોઉં ત્યારે એ હોય તો મને સંતોષ રહે એવું સૂચન ક્યારેક મારાથી થઈ જતું. પણ ત્યાં તો ‘સમાજ સેવા મહાત્મ્ય’ શરૂ થઈ જતું. મારાથી થઈ ગયેલી ભૂલ બદલ મારે મારી માંગવી પડતી.

“આવી પરિસ્થિતિમાં નાની નાની તકરારો અનિવાર્ય હતી. પણ સીગારેટવાળા પ્રસંગ પહેલાં વાત કંઈ વધી ગઈ ન હતી. તે દિવસથી મારી વૃત્તિમાં પલટો આવવા માંડ્યો. છતાં આનો અર્થ એને સમજાશે અને યધું ઠીક થઈ જશે એમ હું માનતો. પણ વિધિએ બીજું જ કંઈ નિમ્ન્યું હતું.

“ધર્માદા દવાખાનામાં કામ કરતાં ગામનાં હરેક પ્રકારનાં લોક સાથે હું સંબંધમાં આવ્યો. મારી ખ્યાતિ પણ વધી. મને પૈસા પણ ઠીક મળવા લાગ્યા.

“ધર્માર્થ દવાખાનાનું કામ વધ્યું એટલે એક સ્ત્રીચિકિત્સકની નિમણૂક થઈ. આ બાઈનું નામ હતું કમલાબાઈ. એ વિધવા હતી, તરુણ હતી, દેખાવમાં સુંદર નહિ તોયે મોઢક હતી. એના ચારિત્ર્ય વિષે મને ખિલકુલ ખબર ન હતી. હું તો એને સુશીલ ગણીને જ એની સાથે વર્તતો. ક્યારેક દવાખાનેથી અમે સાથે જ ઘરે આવતાં. તેણે અમારી પડોશમાં જ ઘર લીધું હતું. શકુન્તલા બપોરે ઘરે નોંતી રહેતી તે જ્યારે એણે જાણ્યું ત્યારે એને આશ્ચર્ય થયું. બપોરે થાક્યા પાક્યા આવી મારે ટાહું જમવું પડતું તે જાણીને તો એ હક જ થઈ ગઈ. એણે મને ગરમ રસોઈ મોકલવા માંડી.

એકાદ વાર તો હું એને ત્યાં જમ્મો પણ ખરો. એને અને શકુન્તલાને ઠીક ઠીક ઓળખાણુ પણ થઇ.

“થોડા જ દિવસમાં શકુન્તલાએ એને વિષે કોઇક પાસેથી કંઇક સાંભળ્યું, અને મને એનાથી સંભાળીને ચાલવાની ચેતવણી આપી. પણ કમલાબાઇ મારી સાથે એવી માયાળુપણે વર્તતી, ને મારી એટલી કાળજી કરતી કે તેનાથી હું અતડો રહી શકું એવું હતું જ નહિ. મારે શકુન્તલાની ચેતવણીને કોરે મૂકવી પડી. કમલાબાઇ સાથેના મારા વ્યવહારમાં કંઇ જ ફેરફાર થયો નહિ. પણ સીગારેટવાળા પ્રસંગ પછી શકુન્તલા મારી બધીજ હિંમતીયારને શંકાની નજરેજ જોતાં શીખી હતી. એ શંકા ખોટી હોય તે માટે મેં કેટલીય પ્રાર્થના પણ કરી. કારણ કે પ્રેમની મૂર્તિ કાયમની ભાંગશે એવી મને બીક લાગવા માંડી હતી. સમાજસેવાથી શકુન્તલાનું આટલું બધું અધઃપતન થયું હશે એમ મને લાગતું ન હતું. —પણ—

“કમલાબાઈ માટેનો મારો અનુરાગ વધતો ગયો. કમલાબાઈને અમારા કંકાસની ખબર પડી હતી. કોઈ કોઈ વાર તો એની સામે જ અમે ઝઘડી પડતાં. ઝઘડાથી—કંકાસથી કંટાળી હું કમલાબાઈ સાથે ફરવા નીકળી જતો. એક દિવસ રાત્રે ઝઘડો થયો. વાતો કરી મન હલકું કરવા વખત ક-વખત ન જોતાં હું કમલાબાઇ સાથે ફરવા નીકળી ગયો. પાછો આવ્યો ત્યાં તો શકુન્તલાએ મારા હિપર ભજતો જ આરોપ મૂક્યો. મારી કલ્પનામૂર્તિ ભાંગી ગઇ.

“વિશ્વાસના નાણુક અને સુક્ષ્મ તંતુઓ પ્રીતિના ગોદ ગૂંથે છે. વિશ્વાસ ઊઠ્યો કે ગૂંથણુ અટકે. ગોદ અધૂરો રહે. ઉઠેલવા માંગીએ તો ય તંતુઓ તોડ્યા સિવાય એ ગોદ ઊઠેલી શકે નહિ. એ તંતુના અણુએ અણુ સાથે સારો આત્મા સંલગ્ન

હોય એટલે એ તંતુઓ તોડવાનું અશક્ય નહિતો અસહ્ય અને જ.”

“શકુન્તલાનો વિશ્વાસ પુનઃ સંપાદન કરવા જેટલી આશા રાખવાનું મને કારણ ન હતું. પણ દેહમાં આત્મા હોય ત્યાં સુધી આશા છૂટતી નથી. શકુન્તલાને ખાતર કમલાઆઈને ભૂલવા મથ્યો, એની સાથેનો સંબંધ પણ છોડ્યો. નિર્દોષ હોવા છતાં મેં ગુનેગાર માફક વર્તવા માંડ્યું. મારા આ પરિવર્તનની શકુન્તલા ઉપર બિલટી જ અસર થઈ. હું ગુનેગાર છું એવી એને ખાતરી થઈ.

“મારી રહીસહી આશાએ વિદાય લીધી. ધીમે ધીમે મારી હતાશ વૃત્તિઓ એકામ બનવા લાગી. કમલાઆઈ સાથે હું પહેલાંની માફક વર્તવા લાગ્યો. ના, પહેલાં કરતાં પણ મેં વધારે છૂટ લેવા માંડી. લોકોની ટીકાની પરવા પણ હું કરતો નહિ. પણ મારા વર્તનનું પરિણામ કમલાઆઈને ભોગવવું પડ્યું. એની નોકરી પર ધાડ આવી. શકુન્તલાએ પોતાની લાગવગનો ઉપયોગ કરી કમલાઆઈને દૂર કરાવવાનો ઘાટ ઘડ્યો. કમલાઆઈ ગરીબ હતી. મા અને એ ભાંડુઓનો એના પર જ આધાર હતો. એના ઘરમાં કમાનાર માત્ર એ જ હતી. શકુન્તલાના નીચ પ્રયત્ને હું વધારે એકામ બન્યો. કંઈ પણ થયું તો કમલાઆઈને પૈસાની તંગી પડવા ન દેવાની મેં ગાંઠ વાળી.

“શકુન્તલા દાવમાં જીતી. ધર્મોદ્ધ દવાખાનાના સંચાલકો તરફથી કમલાઆઈને એક મહિનાની નોટીસ મળી. કમલાઆઈની સ્થિતિ દયાપાત્ર બની. શકુન્તલાના મોં ઉપર વિજયનો આનંદ છવાયો. જેટલી ઉત્કટતાથી મેં એને એક દિવસ ચાહી હતી તેટલી જ ઉત્કટતાથી મેં એને ટિપ્પણ કરવા માંડી. તે દિવસે સાંજે કમલાઆઈને લઈને હું અહીં જ આવેલો. પેલા ઝાડ નીચે અમે બેઠેલાં. કમલાઆઈ કરતાં હું જ વધારે અસ્વસ્થ હતો. ‘મારે લીધે

તમારે આ વખત જોવા વારો આવ્યો. હું તમારે માટે શું કરી શકું?’ એ દિવસની મનઃસ્થિતિમાં હું ખૂબ જ ઉસ્કેરાઈને બોલતો હતો. એ તદ્દન શાન્ત હતી. ‘મારે માટે તમે કશું જ કરશો નહિ. હું અહીં ખાનગી દવાખાનું કાઢીશ. મને અહીં ઠીક પૈસા મળી રહેશે. હાલમાં અહીં કોઈ સ્ત્રી ડૉક્ટર નથી. એટલે પૈસા મળવામાં કંઈ જ વાંધો આવશે નહિ. મને નોકરીમાંથી શું કામ કાઢી મૂકવામાં આવે છે તે મેં આજે જ જાણ્યું. તમારા સ્નેહનો અર્થ આવો વિપરિત થશે એવી મારી કલ્પના ન હતી. મને દુઃખ થાય છે તે તમારે માટે, શકુન્તલા માટે. એના સુખના માર્ગમાં આવવાનું હું ઇચ્છતી નથી. આજથી આપણો સર્વ વ્યવહાર તોડી નાંખવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. મારી તમને પણ એટલી જ વિનંતિ છે કે આજથી મારી સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ રાખશો મા.’

“કમલાબાઈના બોલવાની મતલબ સમજી શકું એટલો બદમાશ હું ત્યારે ન હતો. તેની શાંતિ અને સ્વસ્થતા મને નિઃસ્વાર્થી જ લાગી. એને વિષે મારામાં આદર ભાવ પ્રગટયો. એ ક્ષણે માંડે મન હળવું થઈ ગયું હતું. ‘મમત્વ’નો આટલો અંશ મારા ચિત્તને હરવા પૂરતો હતો. તે દિવસે ત્યાં જ મેં મારા જીવનકલ્પની ગાથા કમલાબાઈને કહી. તે વખતે માંડે મન તદ્દન નિર્મળ બની ગયું હતું. વાતો કરતાં આંસુ ખાળી રાખવાનું પણ અશક્ય બન્યું. આશ્વાસન દેતી હોય એમ કમલાબાઈએ માંડે મસ્તક હૃદય સરસું ચાંપ્યું. કમલાબાઈના વર્તનનો વિરોધ કરવાનું બળ મારામાં રહ્યું ન હતું.

“‘ઊડો, ઊડો. અધૂરું હતું તે પૂરું થયું. કોકની નહિ તો જાતની તો લાજ રાખો.’ શકુન્તલાના આ અવાજે મને જગાડ્યો. એ અવાજ મને ત્યારે એવો કર્કશ અને ભીષણ લાગ્યો કે જાણે

શકુન્તલાનું ભૂત જ બોલતું હોય ને ! જોરથી વીજળીનો આંચકો લાગે ને અંગો બહાર મારી જાય તેવું મને થયું.

“ બીજે દિવસે શકુન્તલા મને છોડી ગઈ. શકુન્તલાની વાતો ઉપરથી મને લાગ્યું કે આગલે દિવસે એણે મારી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ ઉપર દેખરેખ રાખી હતી. તેને દૂર ઊભા રહેવું પડેલું. એટલે અમારું બોલવું એ સાંભળી શકેલી નહિ એ પણ હું જોઈ શક્યો. દૈવે મારા પર એટલી કૃપા પણ કરી નહિ. આડે રહીને અમારી વાતચીત એણે સાંભળી હોત તો ? તો કદાચ મારી નિર્દોષતા એના ધ્યાનમાં આવી હોત. પણ—પણ—દોષ કોને દેવો ?

“ હું એકલો, તદ્દન એકલો રહી ગયો. ભયંકર ભૂતકાળ મારી નજર સમક્ષ હંમેશાં તર્યા કરતો. મારા ભવિષ્ય કાળનું તો અવસાન થઈ ચૂક્યું હતું. તેની સાથે જ માંડ પણ અવસાન થયું હોત તો ? પણ એક દષ્ટિએ મારો અંત આવ્યો હતો.

“શકુન્તલા ગયા પછી કમલાબાઈ મારી સાથે અતિ પ્રેમાળ-પણે વર્તવા લાગી. પણ પ્રેમાળ વર્તન રાખવા જેટલી મારામાં હામ રહી ન હતી. શકુન્તલા ગયા પછી હું કમલાબાઈ સાથે અત્યંત બેદરકારીપૂર્વક વર્ત્યો.

“ ‘સાંઈ’ અને ‘નરસું’ એ માત્ર શબ્દો છે. જગતમાં તદ્દન સાંઈ કે તદ્દન નરસું એવું કંઈ જ નથી. શકુન્તલાની પ્રીતિ જ્યાં સુધી મારા જીવનનું સૂત્રસંચાલન કરતી હતી ત્યાં સુધી શકુન્તલાનું સુખ એ જ માંડ જીવનધ્યેય હતું અને માંડ પ્રત્યેક પગલું એ ધ્યેય તરફ જ વળતું. શકુન્તલાના ગયા પછી માંડ જીવનનાવ સુકાન વિનાનું બન્યું. સારાનરસાનો બેદ મેં ત્યારથી જાણ્યો નોતો. સ્થિતપ્રજ પણ આ દ્વિતી પાર ગયો હોય છે. જુદા જ અર્થમાં શકુન્તલાએ મને સ્થિતપ્રજ બનાવ્યો હતો !

“ કમલાબાઈના પ્રેમમાં હું સ્પષ્ટપણે વિકાર જોઈ શક્યો.

પણ મેં એનો પ્રતિકાર ક્યો નહિ. પ્રતિકાર કરવો પણ શું કામ ? શા માટે ? કાને માટે ? પાપપુણ્ય સાથેનો મારો સંબંધ કાયમને માટે તૂટ્યો હતો. કમલાબાઈને લાગતું કે હું તેની જાળમાં સપડાતો હતો. કારણ કે હું એની સર્વ ઈચ્છાઓ આનંદપૂર્વક પૂરી કરતો. પણ આનો અર્થ સમજવા જેટલી સજ્જનતા અને અકલ્લ એનામાં ન હતી.

“હું અને કમલાબાઈ ઉંધાડે છોગે વ્યભિચારી જીવન ગાળવા લાગ્યાં.

“આ પછીનો વૃત્તાન્ત હું તમારી કલ્પના પર છોડું છું. જગતનાં સર્વ પ્રકારનાં પાપો મેં કર્યાં. શકુન્તલા ગયા પછી મારી પાશવી વૃત્તિઓ પોતાના નમ્ર સ્વરૂપે પ્રગટી. સ્ત્રી માત્ર ઉપભોગ્ય વસ્તુ છે, એથી વધીને એનું મૂલ્ય નથી એવી મારી માન્યતા બંધાઈ. પ્રીતિ એ યૌવનનું ગાંડપણ છે એવી મારી ખાત્રી થઈ. મેં ક્યાંય પવિત્રતા સાચવી નહિ. હા, એક બાબતમાં હું તદ્દન શુદ્ધ રહ્યો. તે મારા ડોક્ટરના ધંધામાં. દારૂના ઘેનમાં હોઈ ત્યારે પણ કાઈ આવીને બોલાવે કે હું એકદમ શુદ્ધિમાં આવી જતો. અલબત્ત, એ શુદ્ધિ ડોક્ટરના ધંધા પૂરતીજ હતી. બીજી બાબતમાં તો એ ઘેનની અસર રહેતીજ. આથીજ મારા ધંધામાં હું યશસ્વી થયો. મારા અધઃપતન સાથેજ લક્ષ્મીએ મારા ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. કાઈને કહીએ તો સાચું ન માને એટલા પૈસા હું કમાયો. પણ બધા વ્યસન અને વ્યભિચારમાં ખેંચાઈ ગયા.

“મારી કથા પૂરી થઈ.

“તમે મારા જીવનમાં પ્રવેશ કીધો ન હોત તો એ અધઃપતન-માંજ માફ જીવન પૂરું થયું હોત. તમે મારા અધઃપાતી તત્વજ્ઞાનને હડમેલી કાઢ્યું. સર્વ વાતની તમને માહિતી હોવા છતાં તમે મારો

અવિશ્વાસ કર્યો નથી. ફાણુબર પણ તમને મારા વિષે શંકા આવી નથી. પહેલાં તો હું એમ જ માનતો કે મેં તમને સાબ્બ કર્યો એટલે જ તમે આટલાં માયાળુપણે વર્તો છો. પછીથી મારી ભૂલ મને સમજાઈ. મેં તમારી કિંમત ઓછી આંકી એ બદલ મને ક્ષમા કરજો. આજે તો તમે હદ જ કરી. ‘ધરે જવું છે કે ફરવા?’ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તમે કહ્યું, ‘ગમે ત્યાં.’ ગમે ત્યાં ! કૃષ્ણાબાઈ, એ શબ્દો હું ક્યારે પણ ભૂલવાનો નથી. એ શબ્દોએ તો એક પતિતનો ઉદ્ધાર કર્યો ! તમે મારા જીવનમાં કેવો પલટો આણ્યો છે તેની કલ્પના તમને ન આવે.”

દિવાકર એકદમ શાંત થઈ ગયો.

થોડી વાર રહી હું બોલી,

“મને લાગે છે કે આજે મેં એક અવનવા જગતમાં પ્રવેશ કર્યો છે. તમે તમારી કથા કહીને મારા ઉપર કેટલો ઉપકાર કર્યો છે તેનો ખ્યાલ કદાચ તમને નહિ આવે. તમારી એક જ વાત મને સમજાઈ નહિ. મેં તમારા જીવનમાં પલટો ફેવી રીતે આણ્યો તે મને હજી સમજાતું નથી.”

“અને તે સમજવાની કંઈ જરૂર રહી નથી. પણ તમે પૂછો છો તો કહેવું પડે છે. સત્યનારાયણની કથા પછીનું આજ સુધીનું મારું જીવન નવજન્મ્યા બાળકના જેટલું પવિત્ર રહ્યું છે. મારા બાગમાંના સઘળા ઝેરી સાપો તમારા આવવાની બીક ભાગતાં જ ભાગી ગયા છે.”

દિવાકરના મોં ઉપર મધુર સ્મિત ફરકી રહ્યું.

મેં હકા કરતાં કહ્યું,

“જુદું ! બધું જુદું. કથા પછી તો તમારું વ્યસન વધી પડ્યું છે એવું માસ્તર જ મને કહેતા હતા. તે દિવસથી તો દવાખાનામાં પણ તમે સહુ જુએ તેમ દારૂની ખાંચોએ ઉડા-

વવા માંડી.”

દિવાકર મોટેથી હસ્યો.

“ભોળા બિચારા માસ્તર !”

“હસવાની વાતો હવે ચાલવાની નથી. દવાખાનામાં પેલી અખંડ ભરેલી ખ્યાલી અને પાસે પડેલી દારૂની શીશી શોભા માટે રાખ્યાં હશે, કેમ ?”

“જરૂર !” દિવાકર ભારપૂર્વક બોલ્યો.

“તો પછી આ છેતરપિંડી શી ?”

દિવાકર ફરીથી હસ્યો. થોડી વારમાં ગંભીર થઈ તે બોલવા લાગ્યો,

“શકુન્તલા, મારી સાથે ગમે તે રીતે વર્તો હોય, તો પણ એક કાળે એ મારી પ્રીતિદેવતા હતી. મૂર્તિ ભાંગી તો ય સ્મૃતિ-રૂપે મારી ભક્તિ કાયમ રહેશે. લોકવાયકા એવી છે કે અમારા સંસારના આવા હાલહવાલ કરવામાં હું જ કારણભૂત છું. શકુન્તલા તદ્દન નિર્દોષ છે એવી એમની માન્યતા છે.

“મારી પ્રીતિના સ્મરણાર્થે મારે આ લોકમતને કાયમ રાખવો છે.—આજે મારું મન દુર્બળ બન્યું છે એટલે જ આટલી વાત મેં તમને કહી. વળી તમે એ કાંઈને કહેવાનાં નથી એવો મને વિશ્વાસ હોવાથી જ હું બધું બોલી ગયો. ક્યાના દિવસ પછી મેં વ્યસનનો ત્યાગ કર્યો છે. ખૂબ મનોમન્થન પછી આ દેખાવનો માર્ગ મને સૂઝ્યો. હું સારો માણસ છું એવી સમજ લોકમાં પ્રવર્તે તો મને દુઃખ થાય.”

“વિચિત્રતાની આ હદ કહેવાય. આવું બયંકર જુઠાણું ! તમારી બીજી વાતોએ તો હું છેતરાઈ નહિ, પણ દવાખાનાના દેખાવે તો મને બરાબર ભૂલાવામાં નાંખી. મેં એનો જુદો જ અર્થ કર્યો.”

“ શા ? ”

“ કહીશ વખત આવશે ત્યારે. કહેવાની જરૂર પણ શી છે ? તમારા જેવા ‘બદમાશ’ તે કહ્યા વગર જ સમજી શકશે.”

“ ‘બદમાશ’ એ વિશેષણ બદલ હું તમારો ખૂબ જ આભારી છું. પણ તમે તો એ બદમાશનાં પણ ગુરૂ હોં. એટલે તમારા કહ્યા સિવાય સમજવાની શક્તિ અમારા જેવા પામરોમાં ક્યાંથી હોય ? ”

“ હવે બહુ થયું. ચાલો, પહેલાં મને ઘરે પહોંચાડી દો. કેટલું અંધારું થઈ ગયું ! લોક મને તમારી સાથે જુએ તો મારી કેટલી બદનામી થાય ! ચાલો જલદી. તમારી સાથે આવી એજ ખોટું થયું.”

“ એમાંથી છૂટવાનો એક માર્ગ છે. ”

“ કયો ? ”

“ અહીંથી એકલાં ચાલતાં ઘરે પહોંચો એટલે કાઠને પણ સંશય આવશે નહિ. ”

“ હા. જઈશ, એકલી જઈશ, ચાલીને જઈશ. હું કંઈ મોટરની ભૂખી નથી. ”

આમ કહી મેં સાચે જ ચાલવા માંડ્યું. દિવાકરની મોટર સો બસો કદમ દૂર હશે. પણ અમે બેઠાં હતાં ત્યાંથી એ દેખાતી ન હતી. કારણ કે રસ્તો વાંકો હતો અને વચ્ચે ઝાડોની ઘટા હતી. હું ક્યાં ભાગી એ જાણવું મુશ્કેલ હતું. હું દષ્ટિ બહાર થઈ એટલે એણે ખૂબો મારવા માંડી. હું ધીમે રહી મોટરના પાછલા ભાગમાં બેસી ગઈ. દિવાકર મોટર પાસે આવ્યો. અંદર ન બેતાં તેણે આમતેમ જેવા માંડ્યું. અંધારામાં હું દેખાતી ન હતી. એણે મને જોરથી હાંક મારવા માંડી. એ ખૂબ ચિડાયો.

“ ડૂબી વિચિત્ર ! મસ્કરી પણ એને ન સમજાઈ ! ”

આખરે હું આગળ નીકળી ગઈ હોઉં તો તે જોવા એણે સર્વલાઈટ ચેતાવી. હું ગુપચુપ બેસી રહી. પ્રકાશ આગળ વધ્યો. એટલે હું સુરક્ષિત બની. છેવટે એ કંટાળ્યો, અને ચિડાયા જેવા લાગ્યો, કંટાળી મોટરમાં આવી બેઠો અને બટન દાખી મોટર શરૂ કરી.

હું હળવે રહીને બોલી, “ચા.....ટ.”

દિવાકર ચમક્યો. મંમત જોતાં જ એ બોલ્યો,

“શું વિચિત્ર માણસ છો?”

મોટર ચાલુ થઈ.

એ રાત્રે મને ઊંઘ આવી નહિ. મારી ઉદાસીનતા ક્યાં ચાલી ગઈ હતી. દિવાકરના કોયડાનો ઉકેલ મળ્યો હતો. એ કોયડા સાથે મારી ઉદાસીનતાને કંઈ સંબંધ હોય એવું મને સ્વપ્ને પણ થયું ન હતું. દિવાકરના કોયડા સાથે મને મારો કોયડો ઉકેલતો લાગ્યો.

—પેલું દિવાકરને પાછાં મોકલેલાં ફૂલોમાંથી કાઢી લીધેલું ફૂલ—નિર્માલ્ય થતાં ફેંકી દેવા રાખી મૂકેલું ફૂલ—મેં આજે બહાર કાઢ્યું. તે નજરે પડતાં જ પશ્ચાતાપ થતો હોય તેમ મારી આંખમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. આખી રાત ફૂલ ખીલવવાના પ્રયત્નોમાં નીકળી ગઈ.

સવારે મેં દિવાકરને પત્ર લખ્યો,

“હું પાછાં મોકલું એ આશાએ તમે મને ફૂલો મોકલ્યાં હતાં તે યાદ તો હશે જ? એ ફૂલ પાછાં મોકલતાં મેં જે કંઈક અનુભવ્યું હશે તે હું જ કહી શકું. સર્વ ફૂલ રમાલમાં રાખ્યાં, રમાલના ત્રણ છેડા ઉંચક્યા અને ચોથો હાથમાં લઉં ત્યાં એક એવું સુંદર, નાળુક અને મોહક ફૂલ નજરે ચઢ્યું કે મેં તે એકદમ કાઢી લીધું, છૂપાવી દીધું. અને બાકીનાં ફૂલો પાછાં મોકલ્યાં. મેં તમારા ફૂલની ચોરી શું

કામ કરી તે મને જ નથી સમજતું. એ ફૂલ વિષે આજ સુધી મેં કોઈને કંઈ પણ કહ્યું નથી. આજે આ પત્ર સાથે તે ફૂલ પાછું મોકલું છું, તમે એ ફૂલ મને પાછું મોકલશો એવડી એક આશાએ જ. જેના બાગમાં દરરોજ પુષ્કળ ફૂલો ઊગે છે, તેને એક સૂકા ફૂલનું દાન કરતાં વાંધો નહિ આવે. મોકલશો ને ?

—કૃષ્ણા”

૨૮

સાંજે દિવાકર અમારે ત્યાં આવ્યો. આજે કેટલી ઉત્કંઠાથી હું તેની રાહ જોઈ રહી હતી ! પણ એ આવ્યો ત્યારે હું એના તરફ જોઈ પણ શકી નહિ. મારા ભાવિ જીવનનો મારે હજી વિચાર કરવાનો હતો. ખરું કહું તો દિવાકર આવ્યો ન હોત તો મને ગમ્યું હોત. મને તો માફ મુકામેલું ફૂલ જ પાછું જોઈતું હતું.

કેટલી ય વાર અમે બોલ્યા વિનાજ બેસી રહ્યાં. આજ સુધી અમને શબ્દોની તાણ ન હોતી. કોણ જાણે આજે શબ્દો ક્યાં પલાયન કરી ગયા હતા !—

મેં બારીમાંથી બહાર જોવા માંડ્યું. કાલના જેવી જ હળદીકંકુવાળી સ્ત્રીઓની અવરજવર શરૂ થઈ હતી. પણ આજે હું એ દશ્ય તરફ શૂન્ય દષ્ટિએ જ જોઈ રહી. રસ્તા પરના રાહદારી, દૂરનાં ઘરોનાં છાપરાંની હાર, તેની પેલી બાજુ ભવ્ય

ઘડિયાળવાળું ટાવર—એ બધું આંખ જોતી હતી, પણ મારી દષ્ટિ ક્યાંય સ્થિર થતી ન હતી. નિત્યનો માનવી વ્યવહાર તેવો જ ચાલુ હતો. ટાવરના ઘડિયાળના કાંટા નિત્ય જેમ ધીમે ધીમે અદશ્યપણે ફરે જતા હતા; જગત ચાલતું હતું, કાળચક્ર ફરતું હતું અને હું એને જોતી હતી. એક સાથે બીજનો સંબંધ ન હતો. ‘શા માટે?’ ‘કેમ?’ ‘ક્યાં?’ એવા પ્રશ્ન મનમાં જાગતા અને અનુત્તર શમી જતા હતા. આ જગતમાં મારું એવું કોણ? બા, બાપુ, કેશવ—સઘળાં મારાં હતાં, પણ હું કોની? હું સર્વને ગમતી, બધાં મને ગમતાં. પણ—તો પછી, મન ઉઠે સ કાં રહે?

કાલની સંધ્યા, કાલની રાત. સંધ્યાનું તળાવકાંઠાનું દશ્ય,—કેટલાં રમણીય હતાં! તળાવની આ બાજુએથી તો મેં કેટલાંય સુંદર દશ્ય જોયેલાં! તે મને ગમી પણ ગયેલાં. પણ તેણે આત્માને હલાવ્યો ન હતો. કાલનું દશ્ય હજીય આંખ સામેથી ખસતું નથી. શા માટે? તે તળાવની બીજી બાજુ હતી માટે? બીજી બાજુ અને આ બાજુ. એ વચ્ચે અંતર કેટલું થોડું! છતાં એ અંતર જમીન આસમાનના અંતર જેટલું છે. આ બાજુ લોકની અને પેલી બીજી બાજુ મારી ને દિવાકરની. સામી બાજુથી જોતાં વિશ્વ કેટલું સુંદર લાગે છે! એજ દષ્ટિ સદૈવ મારી આંખમાં વસે તો? તો આ વિશ્વનું સૌંદર્ય હું હમેશ જોતી રહું, અને મન ક્યારેય ઉદાસ ન રહે. પણ એ દષ્ટિ કાયમ રહે એ બને ખરું?—બની શકે.—પણ દિવાકર મારું સુકાયેલું ફુલ પાછું આપે તો.

મેં એકદમ પાછળ જોયું. દિવાકર ત્યાં ન હતો. હું ગાભરી બની ગઈ દિવાકર બીડી કેમ ગયો? હું બોલી નહિ માટે? મેં એના તરફ જોયું નહિ માટે? પણ મારી દષ્ટિ ફેરવવાનું,

મને બોલતી કે વાનું એના હાથમાં નોતું ? તો પછી એ શા માટે ચાલ્યો ગયો ? શા માટે ? શા માટે ?—મારો કંઠ ભરાઈ આવ્યો, આંખ ભરાઈ આવી.—હું રોઈ પડી.—બીજી બાજુ ઝાંખી થઈ ગઈ સૌંદર્યમય દૃશ્ય ભુંસાયું. હું કાયમની આંધળી બની. આ આંખો માટે સૌંદર્ય જોવાનું જ ન હતું. વેરાન જગત અને નિર્જીવ ઉદાસીનતા. કાળની સીમાએ પહોંચીએ ત્યાં સુધી ઉદાસ, ઉદાસ, ઉદાસ.

દિવાકર ચાત્રી કેમ ગયો ! એને જવું જ હતું તો માફ ચીમળાયેલું, સુકાયેલું ફૂલ આપીને તો જવું હતું ! અને પછી એ મને અંત સુધી ન મળ્યો. હોત તો પણ મેં તે સહજ સહી લીધું હોત. સુકાયેલું ફૂલ આપવા જેટલી પણ ઉદારતા નહિ ! મેં છૂપાવી રાખ્યું ત્યાં સુધી એને એની ખોટ જણાઈ નહિ. બાગમાં તાપમાં કરમાઈ બીજાં ફૂલપાંદડાં ભેળું ઉકરડે ગયું હોત એવું મામુલી, નિર્મોહ્યવત્ ફૂલ પણ એનાથી આપી શકાયું નહિ ! એણે એ ફૂલ આપવું પણ શું કામ જોઈએ ? તે લેવાનો મારે હક્ક પણ શો ? હક્ક બિલકુલ નહિ. હક્ક કરીને મેં તે માગ્યું ન હતું. મેં તો એ ફૂલ મિલકા તરીકે જ માગ્યું હતું. એને મન હું બિખારી કરતાં પણ ઓછી ઉતરી હોય ?—

નિરાશાનો પહેલો ઓથ ઉતરતાં હું તદ્દન સ્વસ્થ બની. મારી દૃષ્ટિ મેજ પરના ફૂલદાન પર પડી. તેમાંના પાણી પર એક, એક જ સુકાયેલું ફૂલ તરતું હતું.

માફ ફૂલ, માફ કરમાયેલું ફૂલ, માફ સોનલ સુંદર ફૂલ. મારો દિવાકર—કેટલો ભલો ! કેટલો ઉદાર ! કેટલો દયાળુ ! મારો દિવાકર.

૨૯

આ વાતને પણ પંદર વર્ષ થઈ ગયાં. ડૉક્ટર થઈ આજ દશ વર્ષથી હું પૂનામાં પ્રેક્ટીસ કરું છું. બા અને બાપુ ગામ છોડી મારી જોડે રહેવા આવ્યાં હતાં. પણ એ તો થોડા જ વખતમાં મને એક પછી એક છોડી ગયાં. બિચારા મારા માસ્તર પણ આ લોક છોડી ગયા.

અને કેશવ ? મેં તે જ વખતે એને સઘળી હકીકત જણાવી. કેટલાક દિવસ સુધી મને કેશવ સાડે લાગતું રહ્યું. હું તો વિધિને માથે જ સઘળો દોષ દોળું છું. કેશવનો બિચારાનો કંઈ અપરાધ નહિ. છતાં એને આ બધી વાતના શાને ? મેં તેને બધું બરાબર સમજાવ્યું. તે એને ગળે પણ ઊતર્યું. એને આઘાત તો થયોજ. છંવટે તો બધું જ બરાબર પાર ઊતર્યું. કેશવનું લગ્ન થયું. આજે એને ત્યાં ત્રણ બાળકો પણ થયાં છે. મારે ત્યાં એ બે ત્રણ વાર મહકુંડુંગ આવી પણ ગયો છે. એને સુખી જોઈ મારા મનનું સમાધાન થયું. કેશવને હું આમ સુખમાં જોઈ ન શકી હોત તો મારે અંત સુધી ઝૂંચા કરવાનું રહેત. કેશવને સુખમાં જોઈ ઘણી વાર બ્રાહ્મીંગની પેલી પંક્તિઓ મને યાદ આવી જાય છે.

“God's in his Heaven,
All's right with the world.”

દિવાકર હજી અમારા જૂના ગામમાં જ છે. મારું સુકાયેલું ફૂલ ફૂલદાનમાં પાણીમાં તરતું મૂકી એ ચાલ્યો ગયો ત્યાર પછી આ પંદર વર્ષમાં એનો અને મારો મેળાપ થયો નથી. ફૂલ રાખી ગયા પછી બીજે દિવસે એણે એક પત્ર મોકલેલો. એ જ

અમારું આખરી મિલન. પત્રમાં લખ્યું હતું,

“—ફૂલ શું કામ છુપાવી રાખ્યું તું? આજે એ મને પાછું શું કામ મોકલ્યું? વળી પાછું શું કામ માગ્યું? તમારા જીવનની ઊંઘડવા ઇચ્છતી કળાને એની માફક કરમાવી નાંખવા?

“શકુન્તલા દિલ્હીમાં નોકરી કરે છે. ક્યારેક ક્યારેક મારા ઉપર એના ઉપદેશપત્રો આવે છે. કર્તવ્યથી કદિ પણ ન ચૂકવું એ એના સ્વભાવની વિશિષ્ટતા. મારા એ ઘોર પાપ બદલ અને ભયંકર અધઃપતન બદલ હું પશ્ચાત્તાપ કરું તેની એ રાહ જુએ છે.

“આ ફૂલ ન જ મોકલું એવું થાય છે. પાછું શા માટે મોકલવું જોઈએ? શા માટે? પણ પાછું ન મોકલનાર હું કાણ? આટલા દિવસ તમે જતન કરી રાખેલું ફૂલ લઈ લેવાનો મારો શો અધિકાર? જે તમારું જ છે તેનું મારી પાસે દન શું માગવું?

“શા માટે? શા માટે?

“શકુન્તલા મને છોડી ગઈ તે પછી મારું જીવન એટલું તો ખરાબ થઈ ગયું છે અને તેની મલિનતા મારા રોમેરોમે એવી તો વ્યાપી ગઈ છે કે તે આ જન્મે તદ્દન જતીર હે એ શક્ય નથી. મારા બાગમાં પ્રવેશી મારા બાગમાંના બધા સર્પોને તમે નસાડી મૂક્યા. બાગમાંના હવે વિશુદ્ધ થયેલા વાતાવરણમાં જ રહી આ મલિનતાને કાઢી નાંખવી એ જ મારા શેષ જીવનની ઇતિકર્તવ્યતા. સુકાયેલું ફૂલ કાંઈ માંગે એવું મેં ક્યારેય ઇચ્છ્યું નથી. પછી તમે એ શા માટે માગ્યું?

“હું એક માગણી કરું? કુલ્લ લો, પણ એને ખીલવવા કદી પણ પ્રયત્ન કરશો નહિ.

‘A flower that once has blown, for ever dies.’

“તમારા આવવાથી નિઃસર્પ થયેલા મારા બાગમાં ગમી

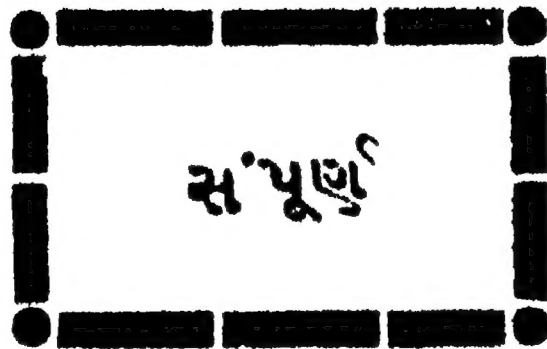
ગયેલું કુલ તોડતાં જે ઝાડ પરથી તમને કાંટો લાગ્યો, તે ઝાડને અહિંનિશ અશ્રુથી સિંચવામાં જ માફ જીવન વીતાવવા દો. તમારી પાસે મારી આટલી જ માંગણી છે. માંગણીનો અસ્વીકાર તો ન જ થાય ને?

દિવાકર”

પંદર વર્ષમાં આ પત્રની પરિસ્થિતિમાં કંઈ જ ફેરફાર થયો નથી.

પંદર વર્ષનો આ લાંબો ગાળો પણ નેત્રનેતામાં વીતી ગયો. આ ગાળામાં બા, બાપુ, માસ્તર મને એકલીને છોડીને ચાલ્યાં ગયાં. મને લાગ્યું પણ ખરું. કેટલીયે વખત હું ખિન્ન થઈ ગઈ હઈશ. પણ આટલા લાંબા ગાળામાં ક્યારેય એકલું કે ઉદાસ લાગ્યું નથી. કારણ—માફ આ

મુકામેલું ફલ.

મુખ્ય વિષય

આ ર. આ ર. શેઠ ની કું.

બુક સેલ સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ,

મુઆય નં. ૨

